

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ԱՐԴԻ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔՆԵՐԸ

Նարեկ Մ. Պողոսյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում այն իրողությանը, որ ցեղասպանությունը պատմության ընթացքում մեծ կորուստներ է պատճառել մարդկությանը, սակայն անգամ մեր օրերում, երբ մարդկությունը տարբեր ուղղություններով մեծ առաջընթաց է գրանցել, ոչ միայն չի վերացել էթնիկ, կրոնական և ռասայական խմբերին ոչնչացնելու վտանգը, այլև նոր սպառնալիքներ են առաջ եկել:

Հոդվածում ցեղասպանության իրագործման արդի սպառնալիքների շարքում դիտարկվում են տարբեր երկրներում ու տարածաշրջաններում էթնիկ և կրոնական հակասությունների սրացումը, քաղաքական անկայունությունը, ապատեղեկատվությունը և հանրային ընկալումների վրա ներգործությունը, ապամարդկայնացումը և ատելության խոսքը, ծայրահեղական գաղափարախոսությունների առաջացումը և տարածումը, կլիմայի, շրջակա միջավայրի փոփոխությունը և ռեսուրսների սակավությունը, հարկադիր տեղահանությունները և փախստականների ճգնաժամերը, տնտեսական անհավասարությունը և մարզինալացումը, զենքերի տարածումը և հասարակության ռազմականացումը, կենսատեխնոլոգիաների զարգացումը, արհեստական բանականության կիրառումը, կիբեռհարձակումները և տեղեկատվական մանիպուլյացիան: Բացի այդ՝ օրենքի գերակայության բացակայությունը, անպատժելիությունը, ցեղասպանության հայեցակարգի արժեզրկումն ու ժխտողականությունը նոր սպառնալիքներ են ստեղծում:

Ընդհանուր առմամբ նշված սպառնալիքները վերացնելու տեսանկյունից կարևոր է ցեղասպանության և այլ ոճրագործությունների կանխարգելման միջազգային օրակարգը: Այդ իսկ պատճառով առանձնահատուկ կարևորություն է ձեռք բերում այս հարցում ՄԱԿ-ի անդամ առանձին պետությունների նախաձեռնողականությունը: Ուստի պատահական չէ, որ ցեղասպանության կանխարգելման նպատակով Հայաստանի կողմից իրականացվող կարևոր աշխատանքներից է ՄԱԿ-ի շրջանակում ցեղասպանության կանխարգելման բանաձևերի ներկայացումը:

Բանալի բառեր՝ ցեղասպանություն, էթնիկ, կրոնական և ռասայական խմբեր, արդի սպառնալիքներ, թիրախավորում, ատելություն, բռնություն, ցեղասպանության կանխարգելման միջազգային օրակարգ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 19.04.2024: Ընդունվել է տպագրության 02.07.2024:

The article was submitted on 19.04.2024 and accepted for publication on 02.07.2024.

Статья поступила 19.04.2024 и была принята к публикации 02.07.2024.

Ինչպես հղել՝ Նարեկ Մ. Պողոսյան, «Ցեղասպանության իրագործման արդի սպառնալիքները», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 12, no. 1 (2024), 76-102:

How to cite: Narek M. Poghosyan, “Modern Threats of Genocide,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 12, no. 1 (2024): 76-102.

Как сослаться: Нарек М. Погосян, “Современные угрозы геноцида,” *Цехаспанагитакан андес* 12, no. 1 (2024): 76-102.

Ներածություն

Յեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ծանր հանցագործություն է, որը բնորոշվում է սան որպես հանցագործությունների հանցագործություն (crime of crimes)¹: Պատահական չէ, որ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Յեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի նախաբանում հատուկ ընդգծվում է, որ բոլոր ժամանակաշրջաններում ցեղասպանությունը մեծ կորուստներ է պատճառել մարդկությանը²:

«Genocide» (ցեղասպանություն) եզրույթը ստեղծել է հրեական ծագմամբ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, ով 1944 թ. լույս տեսած իր «Առանցքի տերությունների կառավարումը բռնազավթված Եվրոպայում» աշխատության մեջ ընդգծում էր. «Յեղասպանություն (genocide) ասելով նկատի ունենք ազգի կամ էթնիկ խմբի ոչնչացումը: Այս նոր բառը կազմվել է հունական «genos» (ոռսա, ցեղ) և լատիներեն «cide» (սպանել) բառերից»³:

Լեմկինի կողմից ցեղասպանության հայեցակարգի մշակման գործում ճակատագրական նշանակություն են ունեցել հատկապես 20-րդ դարում տեղի ունեցած երկու խոշոր ցեղասպանությունները՝ Հայոց ցեղասպանությունը և Հոլոքոստը⁴: Նա հույս ուներ, որ ցեղասպանության հայեցակարգի ստեղծմամբ հնարավոր կլինի կանխել այդ հանցագործությունը և պատժել այն իրագործողներին: Այդուհանդերձ, 20-րդ դարի երկրորդ կեսում և 21-րդ դարի սկզբին ցեղասպանություն հանցագործությունն աշխարհի տարբեր մասերում կրկնվեց. տեղի ունեցան Կամբոջայի, Ռուանդայի, Բոսնիայի և Դարֆուրի ցեղասպանությունները:

Իսկ մեր օրերում, երբ մարդկությունը տարբեր ուղղություններով մեծ առաջընթաց է գրանցել, ոչ միայն չի վերացել էթնիկ, կրոնական և ռասայական խմբերին ոչնչացնելու վտանգը, այլև նոր սպառնալիքներ են առաջ եկել⁵:

Ցեղասպանության իրագործման արդի սպառնալիքները

Աշխարհի տարբեր մասերում ականատես ենք դառնում բռնության, համակարգված ճնշումների և նպատակաուղղված սպանությունների, որոնք լուրջ մտահոգություններ

1 Robert Cryer, Håkan Friman, Darryl Robinson, Elizabeth Wilmshurst, *An Introduction to International Criminal Law and Procedure* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 203.

2 “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide,” December 9, 1948, https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf, դիտվել է՝ 05.02.2024.

3 Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), 79.

4 Մանրամասն տե՛ս Նարեկ Պողոսյան, *Հայոց ցեղասպանության խնդիրը Ռաֆայել Լեմկինի ուսումնասիրություններում* (Երևան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2020), 117:

5 Փոքրամասնությունների իրավունքների միջազգային խումբը ներկայացրել է «վտանգի տակ գտնվող ժողովուրդների» վարկանիշը (“The Peoples under Threat” ranking)՝ քարտեզի միջոցով նշելով այն երկրները, որոնցում փոքրամասնությունները ցեղասպանության և զանգվածային սպանությունների վտանգի տակ են (տե՛ս Minority Rights Group International, “Peoples under Threat,” <https://peoplesunderthreat.org/>, դիտվել է՝ 05.02.2024):

են առաջացնում ցեղասպանության հնարավորության առումով: Ուստի առանցքային նշանակություն ունի այդ սպառնալիքների գնահատումը՝ ներկա պայմաններին համապատասխան դրանց արձագանքելու և ցեղասպանության իրագործումը կանխելու համար: Դա հնարավորություն է տալիս դիտարկելու որոշ երկրներում ցեղասպանության իրագործման նախագգուշական նշանների առկայությունը: Ըստ այդմ՝ առանձնացրել ենք դրանցից ամենահրատապները:

Էթնիկ և կրոնական հակասությունների խորացումը: Աշխարհի տարբեր մասերում էթնիկ և կրոնական հակասությունների խորացումը⁶ շարունակում է հակամարտությունների ու բռնությունների հրահրման պատճառ մնալ: Այն հանգեցնում է բախումների, իսկ ծայրահեղ դեպքերում՝ նաև ցեղասպանության, երբ թիրախավորվում են ազգային, կրոնական և ռասայական կոնկրետ խմբեր: Օրինակ՝ էթնո-կրոնական հակամարտությունը Նիգերիայի հյուսիսում ապրող քրիստոնյա ու մուսուլման էթնիկ խմբերի միջև միտում ունի վերածվելու ցեղասպանության⁷: Եվ նույնիսկ դիտարկումներ կան, որ Նիգերիայի հյուսիսում ներկայումս լատենտ կամ քողարկված ցեղասպանական գործընթացներ են իրականացվում⁸:

Քաղաքական անկայունությունը, հատկապես թույլ ինստիտուտներով և բռնության պատմություն ունեցող երկրներում, կարող է ստեղծել ցեղասպանության համար անհրաժեշտ պայմաններ⁹: Դա կարող է լինել այն դեպքերից, երբ կառավարությունները կորցնում են վերահսկողությունը, բռնությունը տարածման հնարավորություն է ստանում, ինչի հետևանքով մեծանում է հավանականությունը, որ առանձին խոցելի էթնիկ և կրոնական խմբեր ուղղակիորեն կարող են կոնկրետ թիրախներ դառնալ: Դրանով է պայմանավորված, որ ցեղասպանագետ Բարբարա Հարֆը քաղաքական ցնցումները դիտարկում է որպես ցեղասպանության իրագործման նախապայման¹⁰:

Այսպես՝ 2021 թ. Չադի նախագահ Իդրիս Դեբիի հեռացումից հետո երկրում ստեղծված քաղաքական անկայունությունը մեծացրել է Չադի հյուսիսում ապրող մուսուլմանների, որոնք կազմում են բնակչության 53-58%-ը, և հարավում ապրող ու բնակչության 35-40%-ը կազմող քրիստոնյաների միջև լարվածությունը: Հատկապես

6 World Economic Forum, “Religious violence is on the rise. What can faith-based communities do about it?,” February 25, 2019, <https://www.weforum.org/agenda/2019/02/how-should-faith-communities-halt-the-rise-in-religious-violence/>, դիտվել է՝ 05.02.2024.

7 Ngala Killian Chimtom, “Amid killings of Christians, experts warn Nigeria may risk ‘religious war’,” *Crux*, December 4, 2023, <https://cruxnow.com/church-in-africa/2023/12/amid-killings-of-christians-experts-warn-nigeria-may-risk-religious-war>; Ruth Gledhill, “Slaughter of Nigerian Christians is driven by religion, says report,” *The Tablet*, July 4, 2023, <https://www.thetablet.co.uk/news/17301/slaughter-of-nigerian-christians-is-driven-by-religion-says-report>.

8 Grace O. Okoye, *Proclivity to Genocide: Northern Nigeria Ethno-Religious Conflict, 1966 to Present* (Lanham/New York: Lexington Books, 2014); Grace O. Okoye, *Ethno-Religious Conflict in Northern Nigeria: The Latency of Episodic Genocide*, Doctoral dissertation, Nova Southeastern University, 2013, https://nsuworks.nova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=shss_dcar_etd, դիտվել է՝ 05.02.2024.

9 Benjamin Goldsmith, Dmitri Semenovitch, Arcot Sowmya, “Political Instability and Genocide: Comparing Causes in Asia and the Pacific and Globally,” in *Genocide and Mass Atrocities in Asia: Legacies and Prevention*, eds. Deborah Mayersen and Annie Pohlman (New York: Routledge, 2013), 136-157.

10 Barbara Harf, “No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955?,” *The American Political Science Review* 97, no. 1 (2003): 62.

աճում է հարավի բնակիչների դժգոհությունը մուսուլմանական կառավարության գործողությունների և անվտանգության մարմինների գործադրած բռնաճնշումների կապակցությամբ: Քանի որ Չադում ապրում են 150 տարբեր էթնիկ և լեզվական խմբեր, նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել նաև էթնիկ հակամարտությունների թեժացման համար: Իսկ այդ ամենը կարող է հանգեցնել զանգվածային սպանությունների, մինչև անգամ ցեղասպանության¹¹:

Ապատեղեկատվությունը և հանրային ընկալումների վրա ներգործությունը կարող են օգտագործվել ատելությունը բորբոքելու համար: Դա կարող է հեշտացնել խմբերի նկատմամբ բռնության արդարացումը՝ նպաստելով այնպիսի պայմանների ստեղծմանը, որոնք հանգեցնում են ցեղասպանության¹²: Այս առումով բռնության քարոզի և ապատեղեկատվության գեներացման համար առավել նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում հատկապես սոցցանցերը, որոնք ներկայումս դարձել են տեղեկատվության արագ տարածման հարթակներ¹³: Արդեն գրանցվել են դեպքեր, երբ սոցիալական ցանցերն օգտագործվել են ցեղասպանական նպատակներով, մասնավորապես 2016-2017 թթ. Մյանմարում զինծառայողները ֆեյսբուքյան հարթակը կիրառեցին որպես էթնիկ զտումների գործիք, և կեղծ էջերով մուսուլման ռոհինջանների նկատմամբ հակաքարոզչություն ծավալվեց¹⁴: Այդ գործընթացում ներգրավվել էին նաև Մյանմարում մի քանի պետական կառույցների ֆեյսբուքյան պաշտոնական էջեր: Անգամ ծայրահեղական բուդդայական վանականներին պատկանող էջերով հրապարակումներ արվեցին, որոնցում ռոհինջանները դիտվում էին որպես սպառնալիք Մյանմարի բուդդայական ինքնության համար: Այդ հրապարակումները դիտում էին միլիոնավոր մարդիկ, իսկ հազարավոր մարդիկ էլ հավանության էին արժանացնում դրանք¹⁵: «Amnesty International» միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունն իր զեկույցում նշում է, որ «Ֆեյսբուք» սոցիալական ցանցի ալգորիթմները խթանել են ռոհինջաններին թիրախավորող բովանդակության տարածումը¹⁶: Նույ-

11 Margaux Dandrifosse, “Genocide Warning: Chad (September 2021),” *Genocide Watch*, <https://www.genocidewatch.com/single-post/genocide-watch-warning-chad-september-2021>, դիտվել է՝ 25.09.2023; United States Holocaust Memorial Museum, “Increasing Instability and Mass Atrocity Risks in Chad,” <https://www.ushmm.org/genocide-prevention/blog/increasing-instability-and-mass-atrocity-risks-in-chad>, դիտվել է՝ 25.02.2024; Institute for Peace and Security Studies, “Peace & security report: Chad conflict insights,” 2021, 2, 9:

12 Anthony Hill, “How disinformation has led to genocides around the world,” *ABC Action News*, January 26, 2023, <https://www.abcactionnews.com/news/local-news/how-disinformation-has-led-to-several-genocides-around-the-world>, դիտվել է՝ 25.02.2024:

13 Kristina Hook, Ernesto Verdeja, “Social Media Misinformation and the Prevention of Political Instability and Mass Atrocities,” Stimson Center, <https://www.stimson.org/2022/social-media-misinformation-and-the-prevention-of-political-instability-and-mass-atrocities/>, դիտվել է՝ 25.02.2024:

14 Paul Mozur, “A Genocide Incited on Facebook, With Posts from Myanmar’s Military,” *New York Times*, October 15, 2018, <https://www.nytimes.com/2018/10/15/technology/myanmar-facebook-genocide.html>, դիտվել է՝ 08.02.2024:

15 United States Holocaust Memorial Museum, “Burma’s path to genocide,” <https://exhibitions.ushmm.org/burmas-path-to-genocide/chapter-3/making-rohingya-valueless>, դիտվել է՝ 08.02.2024:

16 Amnesty International, “Myanmar: The social atrocity: Meta and the right to remedy for the Rohingya,” September 29, 2022, <https://www.amnesty.org/en/documents/asa16/5933/2022/en/>, դիտվել է՝ 08.02.2024:

նիսկ «Ֆեյսբուքը» ընդունեց, որ դերակատարություն է ունեցել Մյանմարում ռոհինջա փոքրամասնության դեմ ցեղասպանական արշավի ժամանակ բռնություն հրահրելու գործում¹⁷:

Ապամարդկայնացում և ատելության խոսք: Ապամարդկայնացումը¹⁸, ատելության խոսքը և թիրախավորման նպատակ հետապնդող քարոզչական արշավները, որոնք ուղղված են կոնկրետ խմբերի դեմ, կարող են հիմք ստեղծել բռնության և ցեղասպանության համար: Երբ մի խումբ ներկայացվում է որպես ի սկզբանե ստորադաս, վտանգավոր կամ սպառնալիք մյուսների համար, ավելի հեշտ են դառնում նրա նկատմամբ բռնության գործողությունների իրականացումն ու դրանց արդարացումը: Ներկայումս շատ դեպքերում քարոզչության և ատելության խոսքում թիրախավորվող խմբերը համեմատվում են վտանգավոր և զգվելի միջատների, հիվանդությունների ու կենդանիների հետ, որպեսզի ցույց տրվի, որ այդ խմբերի ներկայացուցիչները մարդկային հատկանիշներ չունեն: Այսպես՝ Ռուանդայում ցեղասպանության ժամանակ հույժները թութափնեքին անվանում էին «խավարասերներ», «օձեր»¹⁹, իսկ նացիստները հրեաներին բնորոշում էին որպես «վնասատուներ»²⁰: Հայոց ցեղասպանության ճարտարապետներից Թալեաթն ու Էնվերն էլ հայերին համարում էին ուռուցք, որը պետք է «մաքրվեր» Օսմանյան կայսրության մարմնից²¹:

Արդեն 21-րդ դարում Սուդանում և Մյանմարում ցեղասպանություն իրագործողները զոհերին անվանում էին «շներ» և «կապիկներ»²²: Ապամարդկայնացման դրսևորում է նաև այն, որ արցախյան 44-օրյա պատերազմի ժամանակ Ալիևը հայերին «շներ» էր անվանում²³: Իսկ «Նոր Ադրբեջան» կուսակցության 7-րդ համագումարի բացման խոսքում Ադրբեջանի նախագահը հայերին ներկայացնում էր որպես «հի-

17 Global Witness, “Facebook approves adverts containing hate speech inciting violence and genocide against the Rohingya,” March 20, 2022, <https://www.bbc.com/news/world-asia-46105934>, դիտվել է՝ 08.03.2023; “Facebook admits it was used to ‘incite offline violence’ in Myanmar,” BBC, November 6, 2018, <https://www.bbc.com/news/world-asia-46105934>:

18 Ապամարդկայնացման երևույթի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Սուրեն Մանուկյան, «Ապամարդկայնացման երևույթը ցեղասպանությունների իրականացման գործընթացում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 5, no. 2 (2017), 18-34:

19 Ben Doherty, “More than half a million people killed in 100 days: how the 1994 Rwanda genocide unfolded,” *The Guardian*, February 25, 2024, <https://www.theguardian.com/australia-news/2024/feb/26/more-than-half-a-million-people-killed-in-100-days-how-the-1994-rwanda-genocide-unfolded-ntwnfb>.

20 Dan Stone, “The Holocaust and ‘The Human’,” in *Hannah Arendt and the Uses of History Imperialism, Nation, Race, and Genocide*, eds. Richard H. King and Dan Stone (New York/Oxford: Berghahn Books, 2007), 240:

21 Elyse Semerdjian, *Remnants: Embodied Archives of the Armenian Genocide* (Stanford: Stanford University Press, 2023), 19, 230; Daisy Sindelar, “1915: The Crumbling Of An Empire, And The Massacre That Ensued,” *RFE/RL*, April 23, 2015, <https://www.rferl.org/a/crumbling-ottoman-empire-and-armenian-massacres/26974721.html>, դիտվել է՝ 07.02.2024:

22 Nour S. Kteily, Alexander P. Landry, “Dehumanization: trends, insights, and challenges,” *Trends in Cognitive Sciences* 26, no. 3 (2022): 222-240; Florence E. Enock and Harriet Over, “Animalistic slurs increase harm by changing perceptions of social desirability,” *Royal Society Open Science*, Vol. 10, no. 7 (2023), <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsos.230203>, դիտվել է՝ 08.02.2024:

23 “President Aliyev: Azerbaijani soldiers drive them away like dogs,” <https://defence.az/en/news/146240/president-aliyev-azerbaijani-soldiers-drive-them-away-like-dogs>, դիտվել է՝ 08.02.2024:

վանդ, որի մեջ ավելի վտանգավոր վիրուս է թափանցել, քան կորոնավիրուսը»²⁴:

Ծայրահեղական գաղափարախոսությունների առաջացումը և տարածումը: Էթնիկ կամ կրոնական գերակայության վրա հիմնված գաղափարախոսությունները կարող են մեծացնել ցեղասպանության վտանգը, քանի որ դրանց միջոցով ապամարդկայնացվում են որոշ խմբեր, խթանվում է ասեղությունը, և արդարացվում բռնությունը՝ որպես նպատակներին հասնելու միջոց: Այդ գաղափարախոսությունները նաև թույլ են տալիս զանգվածային սպանությունների իրագործման համար ստանալ հանրային աջակցություն և կոտրել այդ գործողությունների դեմ ուղղված հասարակական դիմադրությունը:

Մյուս կողմից էլ պատերազմները, տնտեսական ճգնաժամերը և ժամանակակից աշխարհին բնորոշ աշխարհաքաղաքական այլ տեղաշարժեր նպաստում են գաղափարախոսական փոփոխություններին²⁵, որոնք էլ պայմաններ են ստեղծում ծայրահեղական գաղափարախոսությունների զարգացման համար: Օրինակ՝ օգտվելով Սիրիայում ընթացող քաղաքացիական պատերազմից՝ դրանում ներգրավված արմատական և ծայրահեղական միավորները ստեղծեցին «Իսլամական պետություն» կոչվող ահաբեկչական կազմավորումը, որի գաղափարական կարևոր հիմնասյուներից էր վաղ իսլամի խալիֆայության վերականգնումը²⁶: Այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին «Իսլամական պետությունը» սպանեց և իր վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներից դուրս մղեց մեծ թվով քրիստոնյաների և կրոնական այլ խմբերի, այդ թվում՝ շիա մահմեդականներին, որոնք չեն ընդունում սուննի իսլամի խիստ տարբերակը²⁷: Ուշագրավ է, որ եզդիներն իրենց հավատքի համար, որը միավորում է գրադաշտական, քրիստոնեական, մանիքեական, հրեական և մահմեդական հավատալիքները, այս ահաբեկչական կազմակերպության կողմից դիտարկվում էին որպես սատանայապաշտներ, որոնց պետք էր ոչնչացնել²⁸: 2014 թ. օգոստոսի 3-ին «Իսլամական պետությունը» հարձակում սկսեց Հյուսիսային Իրաքի Սինջար շրջանի դեմ և իրագործեց եզդիների ցեղասպանությունը, որի հետևանքով ավելի քան 5 000 մարդ սպանվեց, իսկ ավելի քան 400 հազար մարդ տեղահանվեց²⁹:

24 “Opening speech by Ilham Aliyev at the 7th Congress of New Azerbaijan Party,” 05 March 2021, <https://president.az/en/articles/view/50805>, դիտվել է՝ 11.11.2023:

25 Jonathan Leader Maynard, *Ideology and Mass Killing: The Radicalized Security Politics of Genocides and Deadly Atrocities* (Oxford: Oxford University Press, 2022), 89.

26 Zack Beauchamp, “ISIS wants to establish a caliphate,” *Vox*, November 17, 2015, <https://www.vox.com/2018/11/20/17995834/isis-wants-to-establish-a-caliphate>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

27 “ISIS threatens to conquer the Vatican, ‘break the crosses of the infidels’,” *Jerusalem Post*, October 14, 2014, <https://www.jpost.com/middle-east/islamic-state-flag-flies-over-vatican-in-latest-issue-of-dabiq-magazine-378875>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

28 Bridey Heing, *The Persecution of Christians and Religious Minorities by ISIS* (New York: Enslow Pub Inc, 2017), 22; “Germany recognises Yazidi massacre by ISIL as ‘genocide’,” *Al Jazeera*, January 19, 2023, <https://www.aljazeera.com/news/2023/1/19/germany-recognises-yazidi-massacre-as-genocide>; Raya Jalabi, “Who are the Yazidis and why is Isis hunting them?,” *The Guardian*, August 11, 2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/aug/07/who-yazidi-isis-iraq-religion-ethnicity-mountains>.

29 Amnesty International, “Germany/Iraq: World’s first judgment on the crime of genocide against the Yazidis,” November 30, 2021, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/11/germany-iraq-worlds-first-judgment-on-crime-of-genocide-against-the-yazidis/>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

Կլիմայի, շրջակա միջավայրի փոփոխությունը և ռեսուրսների սակավությունը: Քանի որ կլիմայի փոփոխության հետևանքներն ավելի ցայտուն են, հավանական է դառնում մրցակցության ուժեղացումը այնպիսի ռեսուրսների համար, ինչպիսիք են ջուրը և սնունդը: Սա կարող է սրել խմբերի միջև եղած լարվածությունը և հանգեցնել հակամարտության ու բռնության: Հակամարտությունների պատճառ կարող են դառնալ տարերային աղետները, գլոբալ տաքացումը, անապատացումը և օվկիանոսի ջրի մակարդակի բարձրացումը³⁰: Պատահական չէ, որ Մարշալյան կղզիների արտաքին գործերի նախարար Թոնի դե Բրումը ծովի մակարդակի բարձրացման համար խոցելի կղզի պետությունների բնակիչների բռնի գաղթի հեռանկարը համեմատել է ցեղասպանության հետ³¹: Իսկ մի շարք առաջատար ցեղասպանագետների ու իրավապաշտպանների խումբը 2021 թ. հայտարարություն է տարածել՝ նախագգոշացնելով, որ միլիարդավոր մարդիկ կարող են մահանալ կլիմայական փոփոխության և էկոլոգիական աղետի հետևանքով: Ընդ որում, էկոցիդը (էկոլոգիական հանցագործությունները) և ցեղասպանությունը նրանք դիտարկում են փոխկապակցվածության մեջ³²:

Սուղանում Դարֆուրի հակամարտությունը հաճախ նշվում է որպես օրինակ, որում դեր է խաղացել կլիմայի փոփոխությունը: Տարածաշրջանն ապրել է երկարատև երաշտ և անապատացում, ինչը հանգեցրել է անասնապահական համայնքների միջև այնպիսի սակավ ռեսուրսների համար մրցակցության, ինչպիսիք են ջուրը և վարելահողը: Այդ մրցակցությունը, զուգորդվելով քաղաքական և էթնիկական բաժանումներով, վերաճել է երկարատև հակամարտության՝ համատարած բռնություններով և գանգվածային վայրագություններով³³:

Էթնիկ, կրոնական և ռասայական խմբի ոչնչացմանը կարող է հանգեցնել նաև մարդկային գործունեության հետևանքով այդ խմբի կենսագործունեության տարածքի շրջակա միջավայրի փոփոխությունը: Օրինակ՝ Բրազիլիայի նախագահ Լուիս Ինասիու Լուլա դա Սիլվան մեղադրում է իր նախորդին՝ Ժաիր Բոլսոնարոյին, Ամազոնի բնիկ յանոմամի ժողովրդի դեմ ցեղասպանություն իրականացնելու մեջ: Ըստ Սիլվայի՝ նախկին նախագահը թույլ է տվել ոսկու արդյունահանմամբ զբաղվել այն տարածքներում, որտեղ հանքարդյունաբերությունն արգելված է: Որպես արդյունք՝ այդ տարածքների գետերը թունավորվել են սնդիկով, իսկ անտառները՝ ոչնչացվել՝ դառնալով հումանիտար աղետի պատճառ, քանի որ դրանց հետ են կապված յանոմամի ժողովրդի սննդի աղբյուրները³⁴: Բրազիլիայի արդարադատության և հասարակական անվտան-

30 Jürgen Zimmerer, “Climate change, environmental violence and genocide,” *The International Journal of Human Rights* 18, no. 3 (2014): 265-280.

31 Alex Pashley, “Climate change migration is ‘genocide’, says Marshall Islands minister,” <https://www.climatechangenews.com/2015/10/05/climate-change-migration-is-genocide-says-marshall-islands-minister/>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

32 Mark Levene and Taner Akçam, “The Climate Emergency: A Statement from Genocide Scholars on the Necessity for a Paradigm Shift,” *Journal of Genocide Research* 23, no. 2 (2021): 325-328.

33 Mohamed Osman Akasha, *Darfur: A Tragedy of Climate Change* (Hamburg: Anchor Academic Publishing, 2013), 84.

34 Sanya Mansoor, “Why Lula Accused Bolsonaro of ‘Genocide’ Against Brazil’s Yanomami People,” *Time*

գույթյան նախարար Ֆլավիո Դինտոն հանձնարարել է ոստիկանական հետաքննություն անցկացնել յանոմամի ժողովրդի հնարավոր ցեղասպանության առնչությամբ³⁵:

Մյուս կողմից էլ Բրազիլիայի բնիկների կազմակերպությունը խնդրել է Միջազգային քրեական դատարանին հետաքննություն սկսել Բրազիլիայի նախագահ Ժաիր Բոլսոնարոյի դեմ «ցեղասպանության» և «էկոցիդի» համար՝ մեղադրելով նրան բնիկ ժողովուրդներին հալածելու և նրանց հայրենիքները ոչնչացնելու մեջ³⁶: Տեղաբնիկ հնդկացիների առաջնորդներն ու նրանց համախոհները հայտարարում են, որ Բրազիլիայի կառավարությունը չի կարողացել վերահսկել բնիկների արգելոցներում ապօրինի հանքարդյունաբերությունը և անտառահատումները: Նրանց պնդմամբ՝ վերահսկողության բացակայության հետևանքով անտառահատումների ծավալն արևադարձային անտառներում մեծացել է, ինչը հանգեցրել է այդ տարածքներ մուտք գործողների և տեղական ցեղային խմբերի միջև դաժան բախումների³⁷:

Զինված հակամարտություններ: Ձգձգվող զինված հակամարտությունները կարող են ստեղծել քառսի, անօրինականության և համատարած բռնության մթնոլորտ, ինչը մեծացնում է զանգվածային վայրագությունների և ցեղասպանության վտանգը: Արդյունավետ կառավարման և անվտանգության երաշխիքների բացակայության դեպքում տարբեր խմբեր կարող են օգտագործել իրավիճակը՝ վերացնելու ենթադրյալ հակառակորդներին, ինչը կարող է տեղի ունենալ առանձին խմբերի թիրախավորմամբ:

1994 թ. տեղի ունեցած Ռուանդայի ցեղասպանությունը այն օրինակներից է, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես երկարատև հակամարտությունը, որը բնութագրվում է արմատացած էթնիկ լարվածությամբ և քաղաքական անկայունությամբ, կարող է նպաստավոր պայմաններ ստեղծել ցեղասպանական գործողությունների պլանավորման և իրականացման համար: Ռուանդայում ծավալված հակամարտության արմատները կարելի է գտնել գաղութատիրության ժամանակաշրջանում, երբ այն Բելգիայի տիրապետության տակ էր: Գաղութային իշխանություններն ամրապնդեցին գոյություն ունեցող սոցիալական բաժանումները և ստեղծեցին մի համակարգ, որն առավելություն էր տալիս թուրքի փոքրամասնությանը հույժի մեծամասնության նկատմամբ: Բայց երբ թուրքիներն օգտվեցին այդ իրավիճակից ու սկսեցին ոչ միայն իրենց գերակա համարել հույժիների նկատմամբ, այլև հավասարեցնել բելգիացիներին, գաղութարար բելգիացիները փոխեցին իրենց քաղաքականությունը հոգուտ հույժիների³⁸: Գաղու-

Magazine, January 23, 2023, <https://time.com/6249369/lula-accuses-bolsonaro-genocide-yanomami/>; “New report reveals shocking health crisis for Brazil’s Yanomami tribe”, <https://www.survivalinternational.org/news/13599>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

35 “Brazil opens investigation into ‘genocide’ of Yanomami Indigenous peoples,” *France 24*, January 24, 2023, <https://www.france24.com/en/americas/20230124-brazil-opens-investigation-on-genocide-of-yanomami-indigenous-peoples>.

36 “Brazil Indigenous group sues Bolsonaro at ICC for ‘genocide’,” *Al Jazeera*, August 9, 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/9/brazil-indigenous-group-sues-bolsonaro-at-icc-for-genocide>.

37 “Photos: Indigenous march in Brazil to demand land protection,” *Al Jazeera*, April 7, 2022, <https://www.aljazeera.com/gallery/2022/4/7/photos-indigenous-march-in-brazil-demands-land-protection>.

38 Charles Villa-Vicencio, Paul Nantulya, Tyrone Savage, *Building Nations: Transitional Justice in the*

թարարների «Բաժանիր և տիրիր» քաղաքականությունը սրեց էթնիկ լարվածությունը, որն էլ հետագայում վերաճեց ցեղասպանության: 1994 թ. ապրիլին Ռուանդայի նախագահի սպանությունը, ով հուրու էթնիկ խմբից էր, կայծ դարձավ ցեղասպանության մեկնարկի համար: Մոտ 100 օրվա ընթացքում ծայրահեղական հույժները համակարգված ձևով թիրախավորվեցին, և սպանվեցին շուրջ 800 000 թույսիններ ու չափավոր հույժներ³⁹:

Հարկադիր տեղահանություններ և փախստականների ճգնաժամեր: Համարատությունների, հալածանքների կամ բնական աղետների պատճառով բնակչության զանգվածային տեղահանումը կարող է հանգեցնել լարվածության: Տեղահանված բնակչությունը հաճախ ավելի է ենթակա թիրախային բռնության և կարող է բախվել զգալի մարտահրավերների՝ կապված հիմնական կարիքների բավարարման, անվտանգության և աջակցություն ստանալու հետ: Օրինակ՝ 1990-ականներին բալկանյան հակամարտությունները դարձան բռնի տեղահանությունների և փախստականների ճգնաժամերի պատճառ⁴⁰, նպաստելով էթնիկ լարվածության սրմանը, ինչն էլ հանգեցրեց համատարած բռնությունների և ցեղասպանության, ինչպիսին Սերբերենիցայի կոտորածն էր 1995 թ.⁴¹:

Հարկադիր տեղահանությունները և փախստականների ճգնաժամերը ժամանակակից աշխարհի ամենալուրջ մարտահրավերներից են: Սիրիայում, Եմենում, Հարավային Սուդանում, Սյանմարում, Ուկրաինայում և այլ երկրներում ծավալվող հակամարտությունները շարունակում են մեծ թվով բնակիչների ներքին տեղահանությունների և փախուստի պատճառ դառնալ: Իսկ Արցախն ուղղակի հայաթափվեց Ադրբեյջանի հարձակմանը հաջորդած բռնի տեղահանության հետևանքով: Միջազգային քրեական դատարանի նախկին գլխավոր դատախազ Լուիս Մորենո Օկամպոն ընդգծում է, որ Արցախում տեղի ունեցածը ցեղասպանություն է՝ համաձայն «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի «բ» կետի (խմբի անդամին մարմնական կամ հոգեկան ծանր վնաս հասցնելը)⁴²: Պետք է նշել, որ նախքան Արցախից հայերի բռնագաղթը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի՝ ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով նախկին հատուկ խորհրդական, Վաշինգտոնի ամերիկյան համալսարանի մարդու իրավունքների պրոֆեսոր Խուան Մենդեսը կանխորոշել էր ցեղասպանության հավանականությունը՝ նշելով, որ Արցախում բնակվող հայերը կարող են «ֆիզիկական կամ հոգեկան լուրջ վնասներ

African Great Lakes Region (Cape Town: Institute Justice and Reconciliation, 2005), 73-74.

39 “Rwanda genocide: 100 days of slaughter,” *BBC*, April 4, 2019, <https://www.bbc.com/news/world-africa-26875506>.

40 International Crisis Group (ICG), “Refugees and Internally Displaced Persons in B-H,” 30 April 1997, <https://www.refworld.org/docid/3ae6ad20.html>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

41 Lara J. Nettelield, Sarah E. Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide* (New York: University of Cambridge, 2014), 418 էջ, Hanna Duggal, “Infographic: 30 years since the Bosnian War,” *AlJazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2022/4/6/infographic-30-years-since-the-bosnia-war-interactive>.

42 «Ադրբեյջանի ագրեսիայից հետո Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցածը ցեղասպանության տեսակ է. Լուիս Մորենո Օկամպոյի հարցազրույցը», <https://armenpress.am/arm/news/1123809.html>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

կրել» («Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի «բ» կետ)⁴³։ Սակայն միջազգային հանրությունն այդպես էլ գործնական քայլեր չձեռնարկեց Արցախում ցեղասպանական գործընթացը կանխելու համար։

Տնտեսական անհավասարություն և մարզինալացում։ Տնտեսական զգալի անհավասարություններով և մարզինալացված խմբերով հասարակությունները հակված են լարվածության և հակամարտությունների։ Երբ մարդիկ իրենց նկատմամբ զգում են խտրականության դրսևորում կամ հնարավորությունների սահմանափակում, ունենում են օտարացման զգացում, կարող է դժգոհություն առաջանալ, որն էլ կարող է հանգեցնել բռնության, այդ թվում՝ ցեղասպանական գործողությունների։

Տնտեսական բևեռացվածությունը հաճախ առաջ է բերում հակամարտություններ՝ կապված սահմանափակ ռեսուրսների հետ, ինչպիսիք են հողը, ջուրը և աշխատանքի հնարավորությունները։ Օրինակ՝ 2000-ական թթ. Դարֆուրում (Սուդան) տեղի ունեցած ցեղասպանությունը պայմանավորված էր նաև քոչվոր արաբ հովիվների և նստակյաց աֆրիկացի ֆերմերների՝ հիմնականում ֆուր, մասալիտ և զագավա էթնիկ խմբերի միջև ռեսուրսների, այդ թվում՝ հողի, արոտավայրերի և ջրի համար պայքարով։ Իսկ կառավարության կողմից աֆրիկյան էթնիկ խմբերի մարզինալացումը սրեց այդ լարվածությունը և նպաստեց բռնության խորացմանը⁴⁴։

Տնտեսական նպատակներով նոր ռեսուրսներ ձեռք բերելու պայքարը ևս կարող է ցեղասպանության կամ մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների վտանգ ստեղծել։ Մի շարք իրավունքի մասնագետներ ու ցեղասպանագետներ Իսրայելի՝ Գազայի հատվածում իրականացրած ռազմական գործողություններին զուգահեռ ահազանգեցին ցեղասպանության վտանգի մասին⁴⁵։ Միևնույն ժամանակ մի շարք փորձագետներ վերլուծություններ ներկայացրին, որ Իսրայելի այդ գործողությունները Գազայի հատվածի նավթի ու գազի պաշարներին տիրանալու նպատակ են հետապնդում⁴⁶։ Խնդիրն այն է, որ 1999 թ. «British Gas» առաջատար էներգետիկական ընկերությունը բնական գազ հայտնաբերեց Գազայի ծովային հանքավայրերում՝ Գա-

43 «ԼՂ հայերը մոտ ապագայում կարող են լուրջ ֆիզիկական կամ հոգեկան վնասներ կրել. Խուան Մենդես», <https://armenpress.am/arm/news/1118120/>, դիտվել է՝ 10.02.2024։

44 Ola Olsson, Eyerusalem Siba, "Ethnic cleansing or resource struggle in Darfur? An empirical analysis," *Journal of Development Economics* 103, (2013): 299-312.

45 "UN experts point to evidence of 'genocidal incitement' against Palestinians," *Reuters*, November 16, 2023, <https://www.reuters.com/world/middle-east/un-experts-point-evidence-genocidal-incitement-against-palestinians-2023-11-16/>.

46 Yessenia Funes, "This Genocide Is About Oil," *Atmos*, November 29, 2023, <https://atmos.earth/this-genocide-is-about-oil/>; "Israel's 'ultimate objective' is to confiscate Gaza's multi-billion-dollar gas resources: expert," *Tehran Times*, November 20, 2023, <https://www.tehrantimes.com/news/491623/Israel-s-ultimate-objective-is-to-confiscate-Gaza-s-multi-billion-dollar>; Seyed Hossein Mousavian, "Israel-Palestine war: Israel wants to seize Gaza's multibillion dollar gas field," *Middle East Eye*, November 15, 2023, <https://www.middleeasteye.net/opinion/israel-palestine-war-geopolitics-gaza-multibillion-dollar-gas-field>; Thomas Fazi, "Who will win Israel's oil and gas war?," *UnHerd*, December 5, 2023, <https://unherd.com/2023/12/who-will-win-israels-oil-and-gas-war/>; Amélie Zaccour, "Gas at stake in Gaza? Why this theory doesn't hold true," *L'Orient Today*, 16 November 2023, <https://today.lorientjour.com/article/1357621/gas-at-stake-in-gaza-why-this-theory-doesnt-hold-true.html>.

գալի ամիսից 20 ծովային մղոն հեռավորության վրա: Գնահատվում է, որ հանքավայրը պարունակում է 1 տրիլիոն խորանարդ ֆուտ գազ: 2007 թ., երբ Համասը հաղթեց Գազայի հատվածում անցկացված ընտրություններում, Իսրայելը ռազմականացված ծովային շրջափակում սահմանեց՝ այդպիսով անհնարին դարձնելով պաղեստինցիների մուտքը գազի հանքավայր: Իսկ 2008 թ. իր ինքնիշխանությունը հռչակեց Գազայի ծովային տարածքում⁴⁷: Այս տարվա հոկտեմբերի 29-ին էլ հայտարարեց, որ վեց ընկերությունների, այդ թվում՝ «British Petroleum»-ին և իտալական էներգետիկ հսկային՝ «Eni»-ին, 12 լիցենզիա է տրամադրել օֆշորային բնական գազի հանքավայրերի ուսումնասիրման համար⁴⁸:

Ցեղասպանության ու էթնիկ գտումների միտումով կարող են իրականացվել տնտեսական շրջափակումներ, որոնք հանգեցնում են առաջին անհրաժեշտության ապրանքների՝ սննդի, դեղորայքի, վառելիքի և այլ պաշարների սպառման և դառնում տառապանքների ու սովի պատճառ: Ամիսներ շարունակ Ադրբեյջանի կողմից Լաչինի միջանցքի փակումը և Արցախի հաղորդակցության ուղիների շրջափակումը ճանապարհ հարթեցին էթնիկ գտումների և ցեղասպանության իրագործման համար⁴⁹: 2023 թ. օգոստոսի 7-ին Լուիս Մորենո Օկամպոն ներկայացրեց «Ցեղասպանություն հայերի դեմ 2023 թվականին» խորագրով փորձագիտական կարծիքը, որում նշում էր, որ սովը ցեղասպանության անտեսանելի գործիքն է: Նա ընդգծում էր սովի միջոցով Արցախում շարունակվող ցեղասպանությունը կանխելու անհրաժեշտությունը⁵⁰: Իսկ արդեն Լեռնային Ղարաբաղի ցեղասպանության մասին երկրորդ զեկույցում Օկամպոն ընդգծում էր, որ Արցախի երեք նախկին նախագահների և հինգ այլ ղեկավարների գերությունը ևս ցեղասպանության մի մասն է և ուղերձ նրանց համայնքին, այն է՝ «եթե վերադառնաք Լեռնային Ղարաբաղ, սովամահ կլինեք, կբանտարկվեք կամ կսպանվեք»⁵¹:

Իսրայելի կողմից Գազայի հատվածի հաղորդակցության ուղիների շրջափակումը

47 Betsey Piette, “Behind Israel’s ‘end game’ for Gaza: Theft of offshore gas reserve,” *Workers World*, November 14, 2023, <https://www.workers.org/2023/11/74864/>.

48 Ari Rabinovitch and Steven Scheer, “Israel awards gas exploration licences to Eni, BP and four others,” *Reuters*, October 30, 2023, <https://www.reuters.com/business/energy/israel-awards-gas-exploration-licences-eni-bp-four-others-2023-10-29/>.

49 Nathaniel Hill, “Genocide Emergency: Azerbaijan’s Blockade of Artsakh,” *Genocide Watch*, February 24, 2023, <https://www.genocidewatch.com/single-post/genocide-emergency-azerbaijan-s-blockade-of-artsakh>, դիտվել է՝ 12.02.2024; “International Association of Genocide Scholars Executive and Advisory Boards: Statement Condemning the Azerbaijani Blockade of the Artsakh (Nagorno-Karabakh),” February 1, 2023, <https://genocidescholars.org/wp-content/uploads/2023/02/IAGS-EB-AB-Statement-on-Azeri-Blockade-of-Artsakh.pdf>, դիտվել է՝ 11.02.2024; “IAGS Resolution on Nagorno-Karabakh,” September 2, 2024, դիտվել է՝ 03.10.2024; Edita G. Gzoyan, Svetah A. Chakhmakhchyan, Edgar S. Meyroyan, “Ethnic Cleansing In Artsakh (Nagorno-Karabakh): Issues of Definition and Criminal Responsibility” *International Journal of Armenian Genocide Studies* 8, vol. 2 (2023): 56–85:

50 Luis Moreno Ocampo, “Genocide against Armenians in 2023,” New York, August 7, 2023, https://luismorenoocampo.com/wp-content/uploads/2023/08/Armenia-Report-Expert-Opinion.pdf?utm_source=Web&utm_medium=Landing&utm_campaign=Downloads, դիտվել է՝ 01.03.2024:

51 Luis Moreno Ocampo, ““Current genocides and the consistent international practice to deny them.” Summary of the case of Nagorno-Karabakh,” <https://luismorenoocampo.com/wp-content/uploads/2023/12/REPORT-USP-Innovation-on-Global-Order.-Nagorno-Karabakh-case.pdf>, դիտվել է՝ 01.12.2023:

նույնպես դիտարկվում է որպես ցեղասպանության տանող գործընթաց: Իսրայել-Համաս պատերազմի համատեքստում Լուիս Մորենտ Օկամպոն նշում է, որ Գազայի շրջափակումը ևս կարող է ցեղասպանության տանել՝ համաձայն «Յեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի «գ» կետի, ինչը նշանակում է, որ պայմաններ են ստեղծվում խմբին ոչնչացնելու համար⁵²:

Ձենքերի տարածում և հասարակության ռազմականացում: Մեծածավալ զենք-զինամթերքի առկայությունը և ռազմականացման մշակույթը կարող են սաստկացնել բռնությունը և հեշտացնել ձենքերի համար զանգվածային սպանություններ իրականացնելու գործընթացը: Ձենքի առկայությունը և մատչելիությունը կարող են էապես ազդել հակամարտությունների ժամանակ բռնության մասշտաբի և ուժգնության վրա: 1994 թ. Ռուանդայում ցեղասպանությունն իրականացվեց հասարակության խիստ ռազմականացված լինելու պայմաններում, որտեղ զենքերը լայնորեն տարածված էին⁵³: Ձենքի առկայությունը նպաստեց զինված խմբավորումների և քաղաքացիական անձանց արագ մոբիլիզացմանը՝ թուրքի բնակչության շրջանում զանգվածային սպանություններ իրականացնելու համար: Իսկ Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունում 1996 թվականից առ այսօր ծավալվող հակամարտություններում զենքի լայն հասանելիությունը նպաստել է վայրագությունների իրականացմանը, ներառյալ էթնիկ խմբերի և քաղաքացիական անձանց նկատմամբ նպատակաուղղված բռնությունները⁵⁴: Դրանցով պայմանավորված՝ ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի հատուկ խորհրդական Ալիս Վալիրիմու Նդերիտուն ընդգծում էր, որ էթնիկ բռնությունները, զանգվածային սպանությունները և ավերածությունները կարող են Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունը ներքաշել ցեղասպանության մեջ⁵⁵:

Լուրջ խնդիր կարող է լինել նաև 3D տպագրության տեխնոլոգիայի կիրառումը զենքերի տպագրության համար, ինչի հետևանքով զենքերն ավելի հասանելի կդառնան ծայրահեղական խմբավորումների համար: Նման զենքերի արտադրությունը կարող է շատ էժան ու համատարած լինել, քանի որ դրանք կարող են տպագրվել անգամ պլաստիկից⁵⁶:

52 Adam Taylor, “Why the Israel-Gaza war represents a broader crisis for global justice,” *The Washington Post*, October 20, 2023, <https://www.washingtonpost.com/world/2023/10/20/israel-hamas-war-crimes-gaza-justice-genocide-international-criminal-court/>.

53 Stephen D. Goose and Frank Smyth, “Arming Genocide in Rwanda: The High Cost of Small Arms Transfers,” *Foreign Affairs*, September/October 1994, <https://www.foreignaffairs.com/articles/rwanda/1994-09-01/arming-genocide-rwanda-high-cost-small-arms-transfers>; Amnesty International, “Arming the Perpetrators of the Genocide,” 1995, <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/06/afr020141995en.pdf>, դիտվել է՝ 01.03.2023:

54 The U.S. Committee for Refugees and Immigrants, “The Crisis in the Democratic Republic of the Congo,” November 30, 2020, 8-11, https://refugees.org/wp-content/uploads/2020/12/USCRI-Backgrounder_DRC.pdf, դիտվել է՝ 12.04.2024; Center for Preventive Action, “Conflict in the Democratic Republic of Congo,” *Council on Foreign Relations*, December 18, 2023, <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/violence-democratic-republic-congo>, դիտվել է՝ 02.04.2024:

55 Moise M. Bahati, “Congo-Kinshasa: Risk Factors for Genocide Visible in DR Congo, Says UN Advisor,” *AllAfrica*, 5 July, 2023, <https://allafrica.com/stories/202307060089.html>, դիտվել է՝ 12.04.2024:

56 Larry Greenemeier, “Print, Aim and Shoot: What Does a Plastic Handgun Mean for the Future of

Այսպես՝ 2019 թվականին նեոնացիստ Ստեֆան Բալիետը հարձակում գործեց Գերմանիայի Հալլե քաղաքի սինագոգի վրա՝ դրա մոտակայքում սպանելով երկու մարդու⁵⁷։ Գերմանացի նեոնացիստն օգտագործել էր 3D տպագրության միջոցով ստեղծված բաղադրատարրերով զենքեր։ Ընդ որում, նա հարձակումից առաջ նշել էր, որ նման զենքերի արտադրման համար անհրաժեշտ են ընդամենը հանգստյան օրեր և 50 դոլար նյութերի համար⁵⁸։ Իսկ 2023 թ. հոկտեմբերին էլ Ֆինլանդիայում ձերբակալվեցին ֆինն նեոնացիստներ, որոնք 3D տպիչի կիրառմամբ արտադրել էին կիսաավտոմատ զենքեր՝ նախապատրաստելով հարձակումներ ներգաղթյալների, կարևոր ենթակառուցվածքների և իրենց ենթադրյալ քաղաքական հակառակորդների վրա⁵⁹։

Մյուս կողմից՝ 3D տպագրության ընձեռած հնարավորությունների չարաշահումը կարող է պայմաններ ստեղծել աշխարհում սպառազինության վերահսկման գոյություն ունեցող որոշ մեխանիզմների շրջանցման համար։ Ավելին՝ հետազոտողները մտավախություն ունեն, որ 3D տպագրությունը մի օր կարող է օգտագործվել նաև զանգվածային ոչնչացման զենք ստեղծելու համար⁶⁰։

Տեխնոլոգիական առաջընթացի դրսևորումները, ինչպիսիք են **նորարարական սպառազինությունը և հսկողության հնարավորությունները**, կարող են մեծացնել հակամարտությունների կործանարար ուժը և նպաստել նպատակային բռնությանը հատուկ խմբերի նկատմամբ⁶¹։ Տեխնոլոգիաների չարաշահումը կարող է պայմաններ ստեղծել հանցագործների համար՝ ավելի մեծ արդյունավետությամբ և մասշտաբով իրականացնելու զանգվածային սպանություններ։

Կենսատեխնոլոգիաների զարգացումը ոչ միայն խոստանում է նշանակալից օգուտներ այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են բժշկությունը, գյուղատնտեսությունը և շրջակա միջավայրի պահպանությունը, այլև էթնիկ և անվտանգային սպառնալիքներ է ստեղծում, որոնք կարող են հանգեցնել այնպիսի գործողությունների իրականացման, ինչպիսին մարդկային առանձին խմբերի թիրախավորումն ու ցեղասպանությունն են։

3-D Printing?,” *Scientific American*, May 10, 2013, <https://www.scientificamerican.com/article/3d-printing-manufacturing-plastic-gun/>.

57 Chris Baynes, “Neo-Nazi admits deadly Germany synagogue attack,” *The Independent*, October 11, 2019, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/germany-shooting-synagogue-attack-latest-who-stephan-balliet-deaths-a9151776.html>.

58 Lizzie Dearden, “Use of 3D printed guns in German synagogue shooting must act as warning to security services, experts say,” *The Independent*, October 11, 2019, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/3d-gun-print-germany-synagogue-shooting-stephan-balliet-neo-nazi-a9152746.html>.

59 “This article is more than 2 months old Finnish neo-Nazis used 3D printer to make guns in preparation for ‘race war’,” *The Guardian*, October 31, 2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/oct/31/finland-neo-nazis-convicted-crimes-with-terrorist-intent-3d-printer-guns>.

60 Matthew Gault, “3-D Printers Could Help Spread Weapons of Mass Destruction,” *Scientific American*, September 10, 2019, <https://www.scientificamerican.com/article/3-d-printers-could-help-spread-weapons-of-mass-destruction/>.

61 Federica D’Alessandra, Ross James Gildea, “Technological Change and the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes,” <https://www.stimson.org/2022/technological-change-and-the-un-framework-of-analysis-for-atrocity-crimes/>, դիտվել է՝ 02.03.2024։

Օրինակ՝ 18-րդ դարում Հյուսիսային Ամերիկայի գաղութարարների պատերազմը բնիկ ամերիկացիների դեմ հաճախ աչքի էր ընկնում հատուկ դաժան մեթոդներով: Այդ մեթոդներից մեկն էլ կենսաբանական ուղղվածություն ուներ, երբ բնական ծաղիկ հիվանդությամբ վարակված վերմակներ ու ծածկոցներ էին նվիրում հնդկացիներին⁶²: Ենթադրվում է, որ Ավստրալիայում ևս բնիկներից ազատվելու համար բրիտանացիները տարածել են այդ հիվանդությունը⁶³:

1967 թ. Բրազիլիայի հանրային դատախազ Ջադեր դե Ֆիգեյրեդո Կորեյան ներկայացրեց զեկույց, որը վերաբերում էր երկրում բռնապետական համակարգի գործառության ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձություններին: Յոթ հազար էջից բաղկացած զեկույցը գաղտնի պահվեց ավելի քան քառասուն տարի, որից հետո դրա լուսաբանումը մեծ աղմուկ առաջացրեց, քանի որ դրանում ներկայացված էին փաստեր ցեղասպանական գործողությունների մասին:

Փաստաթղթերն ուսումնասիրում էր Ազգային ճշմարտության հանձնաժողովը, որին հանձնարարված էր հետաքննել մարդու իրավունքների խախտումները, որոնք գրանցվել էին 1947-1988 թթ.: Հանձնաժողովը եկավ այն եզրահանգման, որ բնիկների առանձին համայնքներ, ինչպիսիք են մարանյաոյի ցեղերը, ամբողջությամբ ոչնչացվել են: Ֆիգեյրեդոն զեկույցում մանրամասնում էր, թե ինչպես են պաշտոնյաներն ու հողատերերը ծաղիկ հիվանդության հարուցիչներ ներմուծել մեկուսացված գյուղեր և բնիկներին նվիրաբերել ստրիխնինով⁶⁴ խառնված շաքար⁶⁵:

Պարզ է, որ ներկայումս գիտական զարգացման պայմաններում կենսատեխնոլոգիական ձեռքբերումները կարող են չարաշահվել խիստ մահացու և վարակ տարածող կենսաբանական զենքեր ստեղծելու համար: Այդ զենքերը հնարավորություն են տալիս թիրախավորելու բնակչության որոշակի խմբերի կամ կարող են օգտագործվել առավել մեծ մասշտաբով՝ համատարած վնաս պատճառելու համար, որը կարող է ներառել նաև ցեղասպանության իրագործման սցենարներ: Ավելի նպատակային և չարաբաստիկ սցենարի դեպքում նորագույն կենսատեխնոլոգիաները կարող են օգտագործվել հատուկ կենսաբանական նյութեր մշակելու համար, որոնք նախագծված են որոշակի էթնիկ կամ գենետիկ խմբերի թիրախավորման միտումով: Սա կարող է հանգեցնել բնակչության որոշակի հատվածի վրա համակարգված հարձակումների՝ նրան ոչնչացնելու կամ վնասելու նպատակով:

Քեմբրիջի համալսարանի էկզիստենցիալ ռիսկի ուսումնասիրության կենտրոնի (CSER) հետազոտողներն իրենց զեկույցում նշում են, որ ապագայում կարող ենք գործ

62 Patrick J. Kiger, “Did Colonists Give Infected Blankets to Native Americans as Biological Warfare?,” <https://www.history.com/news/colonists-native-americans-smallpox-blankets>, դիտվել է՝ 10.04.2023:

63 Norbert Finzsch, “[...] Extirpate or remove that vermine”: 1 genocide, biological warfare, and settler imperialism in the eighteenth and early nineteenth century,” *Journal of Genocide Research* 10, no. 2 (2008): 224; Norbert Finzsch, “Biological Warfare in North America and Australia Smallpox and Colonial Violence,” *Australian Studies Journal* 35, (2021): 55-57; “Sydney’s smallpox outbreak of 1789 - Biological warfare against Aboriginal tribes,” <http://nationalunitygovernment.org/node/964>, դիտվել է՝ 02.12.2023:

64 Ստրիխնինը արևադարձային չիլիբուխա կոչվող բույսի սերմերից ստացվող ուժեղ թույն է:

65 Jonathan Watts, Jan Rocha, “Brazil’s ‘lost report’ into genocide surfaces after 40 years,” *The Guardian*, 29 May 2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/may/29/brazil-figueiredo-genocide-report>.

ունենալ այնպիսի կենսաբանական զենքի հետ, որը կարող է թիրախավորել որոշակի էթնիկ խմբի անդամներին՝ ելնելով նրանց ԴՆԹ կազմից⁶⁶:

Դեռևս 2017 թ. հրապարակվեց Չինաստանի ժողովրդական-ազատագրական բանակի ազգային պաշտպանության համալսարանի հրատարակած դասագիրքը՝ «Ռազմական ռազմավարության գիտություն», որում առաջին անգամ ներկայացվում էր կենսաբանական պատերազմի պոտենցիալը՝ ներառելով «հատուկ էթնիկ ուղղվածության գենետիկական հարձակումները»⁶⁷: 2021 թ. ամերիկյան ռազմական փորձագետները եկան այն եզրակացության, որ Պեկինի հետաքրքրությունը գենետիկ զենքի նկատմամբ մասամբ պայմանավորված է այն ընկալմամբ, որ Չինաստանը հատկապես խոցելի կլինի, եթե իր հակառակորդները նախ զարգացնեն այդպիսի տեխնոլոգիա: Համեմատած այլ երկրների և հատկապես ԱՄՆ-ի հետ՝ Չինաստանի բնակչությունն առավելապես միատարր է, որի ավելի քան 90 տոկոսը էթնիկ հան չի-նացիներ են⁶⁸:

Հարկ է նաև նկատել, որ գենային ինժեներիայի առաջընթացը ևս կարող է օգտագործվել օրգանիզմների կամ կենսատեխնոլոգիական գործիքների մշակման համար, որոնք կարող են խաթարել էկոհամակարգերի բնականոն վիճակը, ոչնչացնել մշակաբույսերը կամ առաջացնել հիվանդություններ, որոնք անուղղակիորեն ազդում են որոշ խմբերի կենսագործունեության վրա՝ դառնալով սովի և հիվանդությունների պատճառ:

Հատկապես լուրջ անհանգստություններ կան Clustered Regularly Interspersed Short Palindromic Repeats (կարճ՝ CRISPR) գենոմի խմբագրման տեխնոլոգիայի⁶⁹ առնչությամբ, որը կտրում է ԴՆԹ հաջորդականությունը՝ հեռացնելով հին գենը կամ տեղադրելով նորը: Տեխնոլոգիան կարող է օգտագործվել նաև գեները «միացնելու» կամ «անջատելու» համար՝ առանց դրանց հաջորդականությունը խախտելու: Իսկ CRISPR/Cas9-ը, որն այլ կերպ անվանում են նաև «գենետիկական մկրատ», կենսաբանների համար դարձել է գենետիկ խմբագրման ամենատարածված մեթոդը: Օգտագործելով այդ գործիքը՝ հետազոտողները կարող են չափազանց բարձր ճշգրտությամբ փոխել

66 Sarah Knapton, “World must prepare for biological weapons that target ethnic groups based on genetics, says Cambridge University,” *The Telegraph*, August 13, 2019, <https://www.telegraph.co.uk/science/2019/08/12/world-must-prepare-biological-weapons-target-ethnic-groups-based/>.

67 Elsa B. Kania and Wilson Vorndick, “Weaponizing Biotech: How China’s Military Is Preparing for a ‘New Domain of Warfare,’” *Defense One*, August 14, 2019, <https://www.defenseone.com/ideas/2019/08/chinas-military-pursuing-biotech/159167/>.

68 Joby Warrick, Cate Brown, “China’s quest for human genetic data spurs fears of a DNA arms race,” *The Washington Post*, September 21, 2023, <https://www.washingtonpost.com/world/interactive/2023/china-dna-sequencing-bgi-covid/>.

69 CRISPR-ի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս “What is CRISPR? A technology that can be used to edit genes,” *New Scientist*, <https://www.newscientist.com/definition/what-is-crispr/#:~:text=The%20essence%20of%20CRISPR%20is,off%20without%20altering%20their%20sequence>; Rodolphe Barrangou, “The roles of CRISPR-Cas systems in adaptive immunity and beyond,” *Current Opinion in Immunology* 32, (2015): 36-41; Javier Zarracina, “A simple guide to CRISPR, one of the biggest science stories of the decade,” *Vox*, December 27, 2018, <https://www.vox.com/2018/7/23/17594864/crispr-cas9-gene-editing>:

կենդանիների, բույսերի և միկրոօրգանիզմների ԴՆԹ-ն⁷⁰: Ուստի CRISPR/Cas9-ի միջոցով մարդու բակտերիաների փոփոխությունը մտահոգություններ է առաջ բերում մարդու անվտանգության և արժանապատվության, ինչպես նաև ցեղասպանության հնարավորության առնչությամբ⁷¹:

Արհեստական բանականության օգտագործումն առանց համապատասխան կարգավորումների ստեղծում է բռնությունների, ատելության քարոզի, սպանությունների և տարբեր հանցագործությունների իրականացման վտանգ: Հատկապես խիստ մտահոգիչ է ինքնավար զենքերի կիրառման հարցը⁷²: Արհեստական բանականության օգտագործմամբ կարող են նաև այնպիսի պայմաններ ստեղծվել, որ մարդն ընդհանրապես մասնակցություն չունենա ցեղասպանության իրագործման բուն գործընթացին: Առանձին անհատներ, իշխանության ներկայացուցիչներ կամ ահաբեկչական խմբեր, տիրապետելով այդպիսի տեխնոլոգիաների, կարող են հեռակառավարման կամ համապատասխան ծրագրի ներմուծման միջոցով և առանց մարդկային ռեսուրսի օգտագործման թիրախավորել տարբեր խմբերի և կարճ ժամանակամիջոցում ոչնչացնել նրանց⁷³: Որոշակի խմբերի թիրախավորման համար առանձնապես վտանգավոր կարող է լինել արհեստական բանականությամբ օժտված ինքնավար դրոնների կիրառումը⁷⁴:

Մեկ այլ վտանգ է այն, որ արհեստական բանականության մոդելները կարող են օգտագործել հանցագործներն ու ահաբեկիչները՝ կենսաբանական և քիմիական զենք ստեղծելու համար անհրաժեշտ տեղեկատվություն ձեռք բերելու նպատակով⁷⁵:

70 “The Nobel Prize in Chemistry 2020,” <https://www.nobelprize.org/prizes/chemistry/2020/summary/>, դիտվել է՝ 05.05.2024; Jon Cohen, “CRISPR, the revolutionary genetic ‘scissors,’ honored by Chemistry Nobel,” *Science*, October 7, 2020, <https://www.science.org/content/article/crispr-revolutionary-genetic-scissors-honored-chemistry-nobel>; Melody Redman, Andrew King, Caroline Watson, David King, “What is CRISPR/Cas9?,” *Archives of Disease in Childhood - Education & Practice Edition* 101, no. 4 (2016): 213-215; «Էմանուել Շարպենտին Երևանում պատմել է «գենետիկական մկրատի» մասին», <https://mediamax.am/am/news/science/48560/>, դիտվել է՝ 10.02.2024:

71 Mohammed Fatih Rasul et. al., “Strategies to overcome the main challenges of the use of CRISPR/Cas9 as a replacement for cancer therapy,” *Molecular Cancer* 21, no. 64 (2022): 22.

72 Future of Life Institute, “10 Reasons Why Autonomous Weapons Must be Stopped,” <https://futureoflife.org/aw/10-reasons-why-autonomous-weapons-must-be-stopped/>, դիտվել է՝ 08.03.2024:

73 Ավելի մանրամասն տե՛ս Նարեկ Պողոսյան, «Ցեղասպանության և զանգվածային սպանությունների իրագործման հնարավոր վտանգը արհեստական բանականության զարգացման համատեքստում», *Տեղասպանագիտական հանդես* 8, no. 1 (2020), 120:

74 Sydney J. Freedberg, “Genocide Swarms & Assassin Drones: The Case for Banning Lethal AI,” *Breaking Defense*, March 08, 2019, <https://breakingdefense.com/2019/03/genocide-swarms-assassin-drones-the-case-for-banning-lethal-ai/>.

75 Justine Calma, “AI suggested 40,000 new possible chemical weapons in just six hours,” *The Verge*, March 17, 2022, <https://www.theverge.com/2022/3/17/22983197/ai-new-possible-chemical-weapons-generative-models-vx>; Jamie Durrani, “Drug discovery AI that developed new nerve agents raises difficult questions,” *Chemistry World*, March 31, 2022, <https://www.chemistryworld.com/news/drug-discovery-ai-that-developed-new-nerve-agents-raises-difficult-questions/4015462.article>, դիտվել է՝ 04.05.2024; Jonas Sandbrink, “ChatGPT could make bioterrorism horrifyingly easy,” *Vox*, August 7, 2023, <https://www.vox.com/future-perfect/23820331/chatgpt-bioterrorism-bioweapons-artificial-intelligence-openai-terrorism>;

«Google»-ի նախկին գործադիր տնօրեն Էրիկ Շմիդտը մտահոգություն է հայտնում արհեստական բանականության՝ կենսաբանական ոլորտում կիրառության առնչությամբ, քանի որ վատ մտադրություններ ունեցող դերակատարներն այդպիսով կարող են հասանելիություն ստանալ մեծ տվյալների բազաներ, որոնք ներառում են տեղեկատվություն, թե ինչպես է աշխատում կենսաբանությունը: Նա հատկապես ընդգծում է արհեստական բանականության միջոցով սորվող վիրուսների ստեղծման հավանականությունը⁷⁶:

«Rand» ամերիկյան հետազոտական կազմակերպության զեկույցում նշվում է, որ մեծ լեզվական մոդելները (LLM) կարող են օգտագործվել կենսաբանական հարձակումների պլանավորման համար, թեև դրանք չեն կարող կոնկրետ հրահանգներ տալ իրականում կենսաբանական զենք ստեղծելու համար⁷⁷: Իսկ կենսաբանական զենքին առնչվող խնդիրների շուրջ «OpenAI» ընկերության իրականացրած հետազոտության արդյունքները ցույց տվեցին, որ «ChatGPT-4»-ն ընդամենը որոշակի առավելություն է տալիս սովորական համացանցի սկսումամբ⁷⁸: Այնուամենայնիվ, «ChatGPT»-ն ստեղծող «OpenAI»-ն որոշել է կառուցել վաղ նախագաղափարային համակարգ, որը կզգուշացնի մարդկանց, եթե արհեստական բանականությունը կարողանա կենսաբանական զենք ստեղծել⁷⁹: Քանի որ արհեստական բանականության մոդելներն ավելի ու ավելի են կատարելագործվում ու կիրառվում՝ օժանդակելու հետազոտությունների իրականացմանն այնպիսի ոլորտներում, որոնց թիրախում պաթոգենները և քաղցկեղն են, ուստի դրանք համանման կերպով կարող են օգտագործվել նոր և ավելի վնասակար պաթոգեններ նախագծելու համար⁸⁰:

Արհեստական բանականության տեղեկատվական գործիքները կարող են օգտագործվել նաև ցեղասպանական հանցագործություններն արդարացնելու և ժխտողա-

Dan Milmo, “AI chatbots could help plan bioweapon attacks, report finds,” *The Guardian*, October 17, 2023, <https://www.theguardian.com/technology/2023/oct/16/ai-chatbots-could-help-plan-bioweapon-attacks-report-finds>; Thomas Gaulkin, “What happened when WMD experts tried to make the GPT-4 AI do bad things,” *Bulletin of the Atomic Scientists*, March 30, 2023, <https://thebulletin.org/2023/03/what-happened-when-wmd-experts-tried-to-make-the-gpt-4-ai-do-bad-things/>:

76 Amanda Miller, “Bioweapons Designed by AI: a ‘Very Near-Term Concern,’ Schmidt Says,” *Air & Space Forces Magazine*, September 12, 2022, https://www.airandspaceforces.com/bioweapons-designed-by-ai-a-very-near-term-concern-schmidt-says/?fbclid=IwAR1VUBtBr9NGrBkjSbW6HePVdC92-PEXpFLCIH2glWFazgnJLtwD3kVuy_c.

77 Christopher A. Mouton, Caleb Lucas, Ella Guest, “The Operational Risks of AI in Large-Scale Biological Attacks: A Red-Team Approach,” *Research Report*, https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA2977-1.html, դիտվել է՝ 05.05.2024:

78 Amrita Khalid, “OpenAI says there’s only a small chance ChatGPT will help create bioweapons,” *The Verge*, February 2, 2024, <https://www.theverge.com/2024/2/1/24058095/open-ai-bioweapon-study-preparedness-team>.

79 Andrew Griffin, “ChatGPT creator building ‘early warning system’ for AI biological weapon – but says it probably won’t happen,” *The Independent*, February 1, 2024, <https://www.independent.co.uk/tech/chatgpt-openai-chemical-weapon-ai-b2489030.html>.

80 Janet Egan, Eric Rosenbach, “Biosecurity in the Age of AI: What’s the Risk?,” Policy Brief, November 6, 2023, https://www.belfercenter.org/publication/biosecurity-age-ai-whats-risk#_edn15.

կանությունը խրախուսելու համար: Օրինակ՝ երբ «Google» ընկերությունը փորձեց համատեղել արհեստական բանականության և որոնման համակարգերը, արհեստական բանականությունը սկսեց ստրկությունն ու ցեղասպանությունն արդարացնող պատասխաններ ներկայացնել⁸¹:

Մյուս կողմից՝ արհեստական բանականության՝ մարդկանց խմբերի նկատմամբ հսկողական գործիքները կարող են կիրառվել այդ խմբերի ներկայացուցիչներին մշտադիտարկման ենթարկելու և անհրաժեշտության դեպքում հետապնդումներ իրականացնելու նպատակով⁸²: Ավելին՝ «Google»-ին պատկանող՝ արհեստական բանականությամբ զբաղվող «DeepMind» բրիտանական ընկերության և Օքսֆորդի համալսարանի հետազոտողները եկել են այն եզրակացության, որ արհեստական բանականության տեխնոլոգիաների զարգացումն անգամ կարող է գոյաբանական սպառնալիք ստեղծել ողջ մարդկության համար⁸³:

Կիրերհարձակումներ և տեղեկատվական մանիպուլյացիա: Թվային դարաշրջանում տեղեկատվական զենքերը և կիրերպատերազմի տեխնիկան կարող են օգտագործվել բռնություն և պառակտումներ հրահրելու համար: Ներկայիս պայմաններում հնարավորություններ են ստեղծվել կիրերզենքերի միջոցով թիրախավորելու առանձին խմբերի կենսագործունեության համար առանցքային նշանակություն ունեցող ենթակառուցվածքներ, ինչպիսիք են, օրինակ, էներգետիկ ցանցերը, ջրամատակարարման, տրանսպորտային, առողջապահական համակարգերը և այլն:

Կիրերհարձակումների հնարավորությունները կարող են օգտագործվել հաղորդակցությունը և արձագանքման կամ վաղ նախագգուշացման համակարգերի գործունեությունը խաթարելու նպատակով: Եվ հատկապես խոցելի են բնակչության համար այն կարևոր ենթակառուցվածքները, որոնք ֆիզիկական և թվային միացյալ համակարգեր են⁸⁴: Ի տարբերություն ավանդական կիրերհարձակման՝ կիրերֆիզիկական հարձակման (Cyber-Physical Attacks) նպատակը ոչ միայն տվյալների բազաներ կամ համակարգեր չարտոնված մուտք ունենալն է, այլև ֆիզիկական վնաս պատճառելը

81 Mehul Reuben Das, “Unintelligent Beyond Belief: Google’s AI search justifies genocide, lists out reasons why slavery was good,” Firstpost, August 22, 2023, <https://www.firstpost.com/tech/news-analysis/googles-ai-search-justifies-genocide-lists-out-reasons-why-slavery-was-good-13026762.html>; Avram Piltch, “Google’s AI Bots Tout ‘Benefits’ of Genocide, Slavery, Fascism, Other Evils,” *Tom’s Hardware*, August 22, 2023, <https://www.tomshardware.com/news/google-bots-tout-slavery-genocide>.

82 Budapest Centre within the Initiative, “How AI can either exacerbate or prevent genocides: Reflection based on the 10 Stages of Genocide,” February 2021, https://www.genocideprevention.eu/files/10_stages_AI.pdf, դիտվել է՝ 08.03.2024:

83 Michael K. Cohen, Marcus Hutter, Michael A. Osborne, “Advanced artificial agents intervene in the provision of reward,” *AI Magazine* 43, no 3 (2022): 282 - 293.

84 “How critical infrastructure across the globe is targeted by cyber attacks,” *Financial Times*, November 6, 2023, [https://www.techtarget.com/searchsecurity/tip/Top-6-critical-infrastructure-cyber-risks](https://www.ft.com/partnercontent/yubico/how-critical-infrastructure-across-the-globe-is-targeted-by-cyber-attacks.html?twclid=21cfxzwcxsjpdwr0qo3nr6vxiw#:~:text=These%20cyber%20attacks%20increasingly%20blur,transportation%20systems%20and%20financial%20networks; Paul Rostick, “Top 6 critical infrastructure cyber-risks,” <i>TechTarget</i>, February 22, 2022, <a href=), դիտվել է՝ 02.03.2024:

կամ այդ համակարգերի գործունեությունը խափանելը⁸⁵: Իսկ իրերի համացանցի⁸⁶ (IoT) զարգացումը, որը պետք է ապահովի առարկաների փոխազդեցության ցանցը, նոր հնարավորություններ է ստեղծում կիբերֆիզիկական հարձակումների համար⁸⁷:

Կիբերգործիքները կարող են օգտագործվել նաև լրտեսական նպատակներով, մասնավորապես՝ որոշակի խմբերի հետապնդումների ենթարկելու համար հետևելու և նրանց մասին տեղեկատվությունը վերլուծելու նպատակով: Օրինակ՝ կիբերանվտանգության հետազոտողները բացահայտեցին, որ 2020 թ. մարտից շուրջ մեկ տարի բջջային լրտեսության հատուկ արշավ է իրականացվել քրդական էթնիկ խմբի դեմ՝ նրան դարձնելով հաքերային հարձակումների թիրախ⁸⁸: Տվյալներ կան, որ տիրեթցիները ևս կիբերլրտեսության և հաքերային այլ հարձակումների թիրախ են դարձել⁸⁹:

Նկատենք, որ կիբերհարձակումների թիրախ կարող են դառնալ նաև այն դատարանները, որոնք քննում են պատերազմական և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները: Այսպես՝ 2023 թ. սեպտեմբերին Միջազգային քրեական դատարանը հայտարարեց, որ իր համակարգչային համակարգը կոտրվել է, ինչը խաթարում է աշխարհի ամենահայտնի միջազգային հաստատություններից մեկի աշխատանքը, որը մշակում է ռազմական հանցագործությունների մասին խիստ զգայուն տեղեկատվություն⁹⁰:

Բացի այդ՝ կիբերհարձակումների ենթարկվելու տեսանկյունից խոցելի են դառնում այն անձինք ու կազմակերպությունները, որոնք քայլեր են ձեռնարկում ցեղասպանության ճանաչման, կանխարգելման կամ ժխտողականության դեմ պայքարի ուղղությամբ: Օրինակ՝ «1923 թուրքական խումբ» անվանումով հաքերները 2011 թ. կոտրեցին արտասահմանյան 6713 կայքէջեր, որոնցում տեղ էին գտել Հայոց ցեղասպանու-

85 “Cyber-physical attack,” <https://nordvpn.com/cybersecurity/glossary/cyber-physical-attack/#:~:text=Cyber%2Dphysical%20attack%20definition&text=Unlike%20in%20a%20traditional%20cyber,the%20operations%20of%20these%20systems>, դիտվել է՝ 01.03.2024:

86 Իրերի համացանցը մի համակարգ է, որը կազմված է միմյանց խելացիորեն կապակցված սարքերից՝ ներկառուցված սենսորներով և մեքենաներով, որոնք էլ իրենց հերթին համացանցի միջոցով բազմաթիվ վայրերից հավաքագրում, մշակում և փոխանակում են անհրաժեշտ տվյալները:

87 George Loukas, *Cyber-Physical Attacks: A Growing Invisible Threat* (New York/Oxford: Elsevier, 2015), 9-11.

88 Ravie Lakshmanan, “Experts Uncover Mobile Spyware Attacks Targeting Kurdish Ethnic Group,” September 08, 2021, <https://thehackernews.com/2021/09/experts-uncover-mobile-spyware-attacks.html>, դիտվել է՝ 20.02.2024:

89 Tenzin Dalha, “The Cyber War Against Tibet,” *The Diplomat*, February 20, 2019, <https://thediplomat.com/2019/02/the-cyber-war-against-tibet/>; Jeff Stone, “A cyber-espionage effort against Tibetan leaders leveraged known Android, iOS vulnerabilities,” *CyberScoop*, September 24, 2019, <https://cyberscoop.com/tibet-citizen-lab-spyware-espionage/>; Thomas Brewster, “Tibetans Under Cyber Attack - And The Security Industry Isn't Helping,” <https://www.silicon.co.uk/workspace/tibetans-exploited-cyber-attacks-every-day-124988>, դիտվել է՝ 11.03.2024:

90 Toby Sterling and Stephanie van den Berg, “War crimes tribunal ICC says it has been hacked,” *Reuters*, September 20, 2023, <https://www.reuters.com/world/international-criminal-court-reports-cybersecurity-incident-2023-09-19/>; “International Criminal Court attacked by cyber criminals,” <https://www.cybertalk.org/2023/09/20/international-criminal-court-attacked-by-cyber-criminals/>, դիտվել է՝ 10.03.2024:

թյան մասին հիշատակումներ: Կայքէջերը կոտրելուց հետո հաքերները թուրքերենով ու անգլերենով թողել էին հետևյալ հաղորդագրությունը. «Հայկական ստերին մի՛ հավատա, ամենամեծ ցեղասպանությունը դու ես արել, Ամերիկյան»⁹¹: Եվ պատահական չէ՝ նաև, որ թուրք հաքերներն ակտիվանում են հատկապես Հայոց ցեղասպանության տարելիցի նախաշեմին⁹²:

Միջազգային միջամտությունների ձախողում: Որոշ դեպքերում հակամարտություններին արդյունավետորեն միջամտելու և խոցելի բնակչությանը պաշտպանելու հարցում միջազգային հանրության ձախողումը կարող է մեծացնել ցեղասպանության վտանգը: Վաղ նախազգուշացման նշաններին թույլ կամ ոչ համարժեք արձագանքները և վճռական գործողություններ ձեռնարկելու դժկամությունը կարող են քաջալերել հանցագործներին և հետագա բռնության հնարավորություն տալ: Ընդ որում, քաղաքական նկատառումները, ռազմավարական շահերը և մրցակցային առաջնահերթությունները կարող են խոչընդոտել ցեղասպանությունը կանխելուն կամ մեղմելուն ուղղված ժամանակին և արդյունավետ գործողությունները: Օրինակ՝ միջազգային մարդասիրական միջամտության ձախողումը Ռուանդայում պայմաններ ստեղծեց ցեղասպանության համար⁹³:

Իրավունքի գերակայության բացակայությունը և անպատժելիությունը: Երբ չի գործում մարդու իրավունքների ոտնահարման համար պատասխանատվության նորմը, բռնություն գործադրողները կարող են անպատիժ գործել: Արդարադատության մեխանիզմների բացակայությունը և անհատներին ու խմբերին իրենց արարքների համար պատասխանատվության ենթարկելու անկարողությունը կարող են նպաստել ցեղասպանական մթնոլորտի ստեղծմանը: Իսկ փոքրամասնությունների իրավական պաշտպանության բացակայությունը կարող է նրանց խոցելի դարձնել բռնության և հալածանքների համատեքստում:

Այսպես՝ Կարմիր քմերների վարչակազմը Կամբոջայում (1975-1979) համակարգված թիրախավորում և սպանում էր նրանց, ովքեր ընկալվում էին որպես սպառնալիք իր գաղափարախոսությանը: Օրենքի գերակայության բացակայությունը նպաստեց այդ գործողություններին: Բրիտանացի լրագրող և մի շարք կենսագրականների հեղինակ Մեթյու Վելփինգն իր «Պոլ Պոտի Կամբոջան» գրքում խորությամբ վերլուծում և ներկայացնում է Կարմիր քմերների վարչակազմի իշխանության գալը, նրա վարած քաղաքականությունը և դրա կործանարար ազդեցությունը: Այս համատեքստում դիտարկվում է նաև օրենքի գերակայության և հաշվետվողականության բացակայությունը⁹⁴:

91 «Թուրք հաքերները կոտրել են 6 հազար կայք, որոնք գրել են Հայոց ցեղասպանության մասին», <https://news.am/arm/news/46492.html>, դիտվել է՝ 20.03.2024:

92 «Թուրք հաքերներն ակտիվանում են ապրիլին՝ Ցեղասպանության տարելիցի նախաշեմին», <https://armenpress.am/arm/news/706702/tureckie-khakeriy-aktivizirovalis-v-preddverii-ocherednoiy.html>, դիտվել է՝ 20.03.2024:

93 Fred Aja Agwu, "The Challenge of Humanitarian Intervention Since Rwanda," Council on Foreign Relations, <https://www.cfr.org/councilofcouncils/global-memos/challenge-humanitarian-intervention-rwanda>, դիտվել է՝ 20.03.2024:

94 Matthew Weltig, *Pol Pot's Cambodia* (Minneapolis: Twenty-First Century Books, 2009).

«Ցեղասպանություն» հասկացության արժեզրկումը: Ընթացիկ միջազգային գործընթացներում շատ են դեպքերը, երբ առանց համապատասխան հիմքերի առկայության՝ տարբեր միջադեպեր միջազգային դերակատարների կողմից որակվում են որպես ցեղասպանություն, կամ ռազմական գործողությունների ընթացքում ցեղասպանության իրագործման մասին հնչում են տարբեր մեղադրանքներ, որոնք հետո չեն հաստատվում:

Օրինակ՝ Ուկրաինայում սկսված պատերազմի համատեքստում Ռուսաստանի գործողությունները ուկրաինական իշխանությունները որակում են որպես ցեղասպանություն⁹⁵: Իր հերթին էլ Ռուսաստանն Ուկրաինային է մեղադրում ռուսախոս բնակչության նկատմամբ ցեղասպանություն իրագործելու մեջ⁹⁶, որի պատճառաբանությամբ էլ նախաձեռնվեց Ուկրաինայում հատուկ ռազմական օպերացիան: Հաագայում ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանը սկսել է Ռ-Ռ-ի դեմ Ուկրաինայի հայցի լուծմանը: Կիևը հայցը ներկայացրել էր ռուսական գորքերի՝ Ուկրաինա ներխուժումից մի քանի օր անց: Ընդ որում, Կիևը պնդում է, որ Ռուսաստանը չարաշահում է միջազգային իրավունքը՝ ասելով, որ ներխուժումն արդարացված է, քանի որ նախաձեռնվել է Արևելյան Ուկրաինայում ենթադրյալ ցեղասպանությունը կանխելու համար⁹⁷:

Ցեղասպանություն հանցագործության իրավական սահմանումը տրված է «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայով⁹⁸: Սակայն շատ հաճախ ցեղասպանություն որակումը տրվում է տարբեր հանցագործությունների՝ պայմանավորված դրանց հուզական ընկալմամբ: Իսկ որոշ դեպքերում էլ մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններն են որակվում որպես ցեղասպանություն: Սակայն, ի տարբերություն մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների, ցեղասպանությունը ենթադրում է ազգային, էթնիկ, ռասայական, կրոնական խմբին մասամբ կամ ամբողջությամբ ոչնչացնելու մտադրություն: Իսկ իրավական չափանիշների թուլացումը, աշխարհաքաղաքական շահերի գերադասումը և «ցեղասպանություն» հասկացության անտեղի կիրառումը տարբեր միջադեպեր կամ գործընթացներ բնորոշելու համար արժեզրկում են այդ հանցագործության յուրահատկությունն ու ճանապարհ բացում ժխտողականության համար: Այդ է պատճառը, որ քննարկվում է անգամ «ցեղասպանություն» եզրույթը «թոշակի ուղարկելու» հարցը⁹⁹:

95 ““Это не война, это геноцид”. Полный текст интервью Владимира Зеленского Би-би-си,” *BBC News*, 14 апреля 2022, <https://www.bbc.com/russian/features-61100748>.

96 “Путин назвал геноцидом происходящие на Донбассе события,” *Интерфакс*, 15 февраля 2022, <https://www.interfax.ru/russia/822253>.

97 Stephanie van den Berg, “World Court to hear Russian objections to Ukraine genocide case,” *Reuters*, September 17, 2023, <https://www.reuters.com/world/europe/world-court-hear-russian-objections-ukraine-genocide-case-2023-09-17/>.

98 “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide,” https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf, դիտվել է՝ 02.02.2024:

99 Adam Kirsch, “Is It Time to Retire the Term ‘Genocide’?,” *The Wall Street Journal*, December 8, 2023, <https://www.wsj.com/politics/is-it-time-to-retire-the-term-genocide-8ae1ca2>.

Ժխտողականությունը ևս կարող է դիտարկվել ցեղասպանության իրագործման սպառնալիք, քանի որ այն կարող է ստեղծել հանցագործության արդարացման, հետևաբար նաև դրա շարունակության և կրկնության պայմաններ: Օրինակ՝ Թուրքիան ոչ միայն իրաժարվում է առերեսվել սեփական պատմությանն, այլև մեծ ռեսուրսներ է ներդնում Հայոց ցեղասպանության պատմական իրողությունը հերքելու համար:

Ժխտողականությունը կարող է ինչպես ուղեկցել ցեղասպանական գործողություններին, այնպես էլ հետևել դրանց: Այս երևույթի նպատակը ցեղասպանություններին կամ զանգվածային վայրագություններին առնչվող պատմական փաստերի և ապացույցների մերժումը կամ խեղաթուրումն է:

Ժխտման միջոցով ցեղասպանական հանցագործության հեղինակները ձգտում են թաքցնելու այն, նվազեցնելու դրա ազդեցությունը և կատարվածի մեղքը բարդելու գոհերի վրա: Եվ պատահական չէ, որ ցեղասպանության ժխտումը նույնիսկ դիտարկվում է որպես ցեղասպանության իրագործման առանձին փուլ¹⁰⁰:

Ժխտումը կարող է նաև դժվարացնել ցեղասպանության կանխարգելումը: Եթե մարդիկ չեն հավատում, որ ցեղասպանություն է տեղի ունենում, ապա ավելի քիչ հավանական է, որ քայլեր կձեռնարկեն այն դադարեցնելու համար: Ահա թե ինչու են կարևոր ժխտողականության դեմ պայքարն ու մարդկանց ցեղասպանության վտանգների մասին իրազեկելը: Հայաստանը կարևոր դերակատարություն է ստանձնել ինչպես ժխտողականության դեմ պայքարում, այնպես էլ ցեղասպանություն հանցագործության մասին իրազեկվածությունը բարձրացնելու գործում:

Ցեղասպանությունների կանխարգելման օրակարգը և Հայաստանի առաջարկությունները

Ընդհանուր առմամբ նշված սպառնալիքներին արձագանքելու տեսանկյունից կարևոր է ցեղասպանության և այլ ոճրագործությունների կանխարգելման միջազգային օրակարգը: 1990-ական թթ. Ռուանդայում և բալկանյան երկրներում ծավալված ցեղասպանական գործընթացները և ՄԱԿ-ի գործողությունների անկախ հետաքննությունը ցույց տվեցին, որ այս միջազգային կազմակերպությունը չի կարողացել պաշտպանել բնակչությանը: Եվ ժամանակի ընթացքում պարբերաբար բարձրացվում է այն հարցը, որ 1948 թ. ընդունված «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիան համապատասխան մեխանիզմներ չի ապահովում ցեղասպանություն հանցագործության իրագործումը կանխելու համար: Ուստի ՄԱԿ-ի կողմից ցեղասպանությունների կրկնությունը կանխելու ուղղությամբ ավելի մեծ ջանքեր գործադրելու անհրաժեշտություն առաջացավ: 2004 թ.¹ Ռուանդայի ցեղասպանության տասներորդ տարելիցին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանը հայտարարեց ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով հատուկ խորհրդականի պաշտոնում իր ապագա նշանակման մասին և մշակեց ցեղասպանությունը կանխելու գործողությունների ծրագիր: Հինգ կետից բաղկացած այդ ծրագիրը ներառում էր՝

100 Gregory H. Stanton, “The Ten Stages of Genocide,” <https://www.genocidewatch.com/tenstages>, դիտվել է՝ 13.02.2024:

- 1) զինված հակամարտությունների կանխարգելում, որոնք սովորաբար ցեղասպանության համատեքստ են ստեղծում,
- 2) քաղաքացիական անձանց պաշտպանություն զինված հակամարտությունների ժամանակ,
- 3) անպատժելիության վերացում ազգային և միջազգային դատարաններում դատական գործընթացների միջոցով,
- 4) տեղեկատվության հավաքում և վաղ նախազգուշացում ՄԱԿ-ի ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով հատուկ խորհրդականի միջոցով, որն առաջարկություններ է անում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին ցեղասպանությունը կանխելու կամ դադարեցնելու գործողությունների վերաբերյալ,
- 5) շարունակաբար արագ և վճռական գործողությունների ձեռնարկում՝ ներառյալ ռազմական գործողությունները¹⁰¹:

2004 թ. հուլիսի 12-ին Քոֆի Անանը արգենտինացի իրավաբան Խուան Մենդեսին նշանակեց ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով առաջին հատուկ խորհրդական¹⁰²: Սակայն ՄԱԿ-ի գործադրած մեխանիզմները թերի են, և այս կառույցն ի վիճակի չէ ապահովելու ցեղասպանության կանխարգելման համաշխարհային օրակարգի առաջընթացը: Այդ իսկ պատճառով էլ աշխարհի տարբեր մասերում ցեղասպանական գործընթացները շարունակվում են: Ուստի ցեղասպանության կանխարգելման օրակարգն առաջ մղելու խնդիրը մնում է խիստ արդիական: Այդ իսկ պատճառով էլ առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում նաև այս հարցում ՄԱԿ-ի անդամ առանձին պետությունների նախաձեռնողականությունը: Ուստի պատահական չէ, որ ցեղասպանության կանխարգելման ուղղությամբ Հայաստանի կողմից իրականացվող կարևոր աշխատանքներից է ՄԱԿ-ի շրջանակում ցեղասպանության կանխարգելման բանաձևերի ներկայացումը:

Ցեղասպանության խնդրին վերաբերող առաջին բանաձևը Հայաստանը ներկայացրել է դեռևս 1998 թ. ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովում: Իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 2-ին այս բանաձևը, որի հիմնական նպատակն էր միջազգային հանրության ուշադրությունը հրավիրել «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի ընդունման փաստի վրա, ինչպես նաև կոչ անել անդամ երկրներին ապահովելու կոնվենցիայի ուսումնասիրումն ու տարածումը, առանց քվեարկության ընդունվեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում¹⁰³:

Ժխնում գումարված ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհրդի 28-րդ նստաշրջանում՝ 2015 թ. մարտի 27-ին, կոնսենսուսով ընդունվեց ցեղասպանության կանխարգելման վերաբերյալ Հայաստանի մշակած բանաձևը («Prevention of genocide»), որում

101 “UN Secretary-General Kofi Annan’s Action Plan to Prevent Genocide,” <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/KofiAnnansActionPlanToPreventGenocide7Apr2004.htm>, դիտվել է՝ 04.05.2024:

102 “Juan E. Méndez appointed first Special Adviser on the Prevention of Genocide. Genocide by UN Secretary-General Kofi Annan,” <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNSpecialAdvisorOnGenocide/JuanEMendezAppointedUNSpecialAdvisorOnGenocide12July2004.htm>, դիտվել է՝ 04.05.2024:

103 «Ցեղասպանության կանխարգելման օրակարգ», <https://www.genocideprevention.am/prevention/?lang=hy>, դիտվել է՝ 02.04.2024:

ընդգծվում է, որ ցեղասպանություն հանցագործության ժխտման և արդարացման փորձերը վտանգում են անպատժելիության դեմ պայքարը, խոչընդոտում ցեղասպանության կանխարգելմանն ուղղված ջանքերի գործադրումը: Բանաձևով Մարդու իրավունքների խորհուրդն առաջարկում էր ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեային դեկտեմբերի 9-ը՝ «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի ընդունման օրը, սահմանել ցեղասպանության գոհերի հիշատակի օր¹⁰⁴:

Հատկապես ուշագրավ է, որ 2015 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան իր 69-րդ նստաշրջանում կոնսենսուսով ընդունեց Հայաստանի առաջարկած՝ դեկտեմբերի 9-ը ցեղասպանության գոհերի հիշատակի ու արժանապատվության և այդ հանցագործության կանխարգելման միջազգային օր հռչակելու վերաբերյալ բանաձևը¹⁰⁵: Ըստ այդմ պատրաստվեց և գործարկվեց միջազգային օրվա կայքէջը¹⁰⁶:

Օրվա ընտրությունը պատահական չէր. 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին է ընդունվել «Ցեղասպանություն հանցագործության կանխարգելման և պատժի մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիան: Հայաստանը նախաձեռնել և կազմակերպել է «Ընդդեմ ցեղասպանություն հանցագործության» գլոբալ ֆորումները, որոնք տեղի են ունեցել 2015, 2016, 2018 և 2022 թվականներին: Այս քայլերն առանցքային նշանակություն ունեն, քանի որ հայ ժողովուրդը դեռևս կրում է ցեղասպանություն դաժան հանցագործության վերքերը: Եվ այս տեսանկյունից կանխարգելման օրակարգում առանձնահատուկ կարևորություն ունի նախ իրագործման արդի սպառնալիքների հասցեագրումը, ապա դրանց չեզոքացման կամ կանխմանն ուղղությամբ միջազգային ջանքերի համատեղումը: Ընդ որում, կարևոր են այս ուղղությամբ պատկերացումների ու համապատասխան քաղաքականության ձևավորումը և գործողությունների պլանավորումը ոչ միայն պետական մակարդակով, այլև անհատական: Ինչպես «Genocide» եզրույթի հեղինակ Ռաֆայել Լեմկինն է նշում. «Եթե դուք գործում եք հանուն խղճի, դուք ավելի ուժեղ եք, քան աշխարհի ցանկացած կառավարություն»¹⁰⁷:

MODERN THREATS OF GENOCIDE

104 «Ցեղասպանության ժխտումը վտանգում է անպատժելիության դեմ պայքարը. ՄԱԿ-ն ընդունել է ՀՀ-ի ներկայացրած Ցեղասպանության...», <https://www.tert.am/am/news/2015/03/28/UN-genocide-resolution/1630726>, դիտվել է՝ 02.04.2024:

105 «Ցեղասպանության գոհերի հիշատակի և արժանապատվության և այդ հանցագործության կանխարգելման միջազգային օրվան նվիրված միջոցառում ՄԱԿ-ում», <https://www.mfa.am/hy/press-releases/2016/12/09/un-gen-com/6763>, դիտվել է՝ 05.05.2024:

106 “International Day of Commemoration and Dignity of the Victims of the Crime of Genocide and of the Prevention of this Crime, 9 December,” <https://www.un.org/en/observances/genocide-prevention-day>, դիտվել է՝ 02.02.2024:

107 “Raphael Lemkin Quotes”, <https://quote fancy.com/quote/1767191/Raphael-Lemkin-If-you-act-in-the-name-of-conscience-you-are-stronger-than-any-government>, դիտվել է՝ 02.09.2024:

Narek M. Poghosyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

The article discusses the persistent and evolving threat of genocide throughout history and into modern times. Despite significant human progress, the danger of targeting ethnic, religious, and racial groups remains, with new threats emerging.

Among the contemporary threats to the realization of genocide, the article considers the exacerbation of ethnic and religious conflicts, political instability, disinformation and propaganda to influence public perceptions, dehumanization and hate speech, the emergence and spread of extremist ideologies, climate, environmental change and the issue of resource scarcity, forced displacements and refugee crises, economic inequality and marginalization, the proliferation of arms and militarization of society, development of biotechnology, use of artificial intelligence, cyber-attacks, and information manipulation. Additionally, the lack of rule of law, impunity, and the devaluation and denial of the concept of genocide create new threats.

The article emphasizes the importance of a proactive international agenda for the prevention of genocide and other crimes, highlighting the crucial role of individual UN member states. Armenia's active engagement in presenting resolutions on genocide prevention within the UN framework is cited as a significant example of such proactiveness.

Keywords: genocide, ethnic, religious and racial groups, contemporary threats, targeting, hatred, violence, international prevention agenda.

СОВРЕМЕННЫЕ УГРОЗЫ ГЕНОЦИДА

Нарек М. Погосян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается постоянная и развивающаяся угроза геноцида на протяжении истории и в современных условиях. Несмотря на значительный прогресс человечества, опасность уничтожения этнических, религиозных и расовых групп остается, и появляются новые угрозы.

Среди современных угроз реализации геноцида в статье рассматриваются обострение этнических и религиозных конфликтов, политическая нестабильность, дезинформация и пропаганда для влияния на общественное мнение, дегуманизация и язык вражды, возникновение и распространение экстремистских идеологий, изменение климата и проблема дефицита ресурсов, вынужденные переселения и кризисы беженцев,

экономическое неравенство и маргинализация, распространение оружия и милитаризация общества, развитие биотехнологий, использование искусственного интеллекта, кибератаки и манипуляция информацией. Кроме того, отсутствие верховенства закона, безнаказанность, девальвация и отрицание концепции геноцида создают новые угрозы.

В статье подчеркивается важность проактивной международной повестки для предотвращения геноцида и других преступлений, отмечая решающую роль отдельных государств-членов ООН. Активное участие Армении в представлении резолюций по предотвращению геноцида в рамках ООН приводится как значительный пример такой проактивности.

Ключевые слова: геноцид, этнические, религиозные и расовые группы, современные угрозы, преследование, ненависть, насилие, международная повестка дня по предотвращению.

REFERENCES

Poghosyan, Narek. *Յեղասպանության և զանգվածային սպանությունների իրագործման հնարավոր վրանգը արհեստական բանականության զարգացման համատեքստում* [The possible threat of genocide and mass murder in the context of the development of artificial intelligence]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 8, no. 1 (2020): 120.

Manukyan, Suren. *Ապանարդկայնացման երևույթը յեղասպանությունների իրականացման գործընթացում* [The phenomenon of dehumanization in the process of carrying out genocides]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 5, no. 2 (2017): 18-34.

«Ադրբեջանի ագրեսիայից հետո Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցածը ցեղասպանության տեսակ է. Լուիս Մորենո Օլամպոյի հարցազրույցը» [What happened in Nagorno-Karabakh after Azerbaijan's aggression is a type of genocide. Interview of Luis Moreno Ocampo]. <https://armenpress.am/arm/news/1123809.html>.

«Էմանուել Շարպենտիեն Երևանում պատմել է «գենետիկական մկրատի» մասին» [Emmanuel Charpentier told about “genetic scissors” in Yerevan]. <https://mediamax.am/am/news/science/48560/>.

«ԼՂ հայերը մոտ ապագայում կարող են լուրջ ֆիզիկական կամ հոգեկան վնասներ կրել. Խուան Մենդես» [Nagorno-Karabakh Armenians may suffer serious physical or mental damage in the near future. Juan Mendez]. <https://armenpress.am/arm/news/1118120/>.

«Թուրք հաքերները կոտրել են 6 հազար կայք, որոնք գրել են Հայոց ցեղասպանության մասին» [Turkish hackers hacked 6,000 websites that wrote about the Armenian Genocide]. <https://news.am/arm/news/46492.html>.

«Թուրք հաքերներն ակտիվանում են ապրիլին՝ Ցեղասպանության տարեկիցի նախաշնին» [Turkish hackers are active in April, on the eve of the Genocide anniversary]. <https://armenpress.am/arm/news/706702/tureckie-khakeriy-aktivizirovalis-v-preddverii-ocherednoiy.html>.

«Ցեղասպանության կանխարգելման օրակարգ» [Genocide prevention agenda]. <https://www.genocideprevention.am/prevention/?lang=hy>.

«Ցեղասպանության ժխտումը վտանգում է անպատժելիության դեմ պայքարը. ՄԱԿ-ն ընդունել է ՀՀ-ի ներկայացրած Ցեղասպանության...» [Genocide denial endangers the fight against impunity. The UN accepted the Genocide introduced by Armenia...]. <https://www.tert.am/am/news/2015/03/28/UN-genocide-resolution/1630726>.

«Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի և արժանապատվության և այդ հանցագործության կանխարգելման միջազգային օրվան նվիրված միջոցառում ՄԱԿ-ում» [An event at the United Nations dedicated to the International Day of Commemoration and Dignity of Genocide Victims and the Prevention of that Crime]. <https://www.mfa.am/hy/press-releases/2016/12/09/un-gen-com/6763>.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Նարեկ Մ. Պողոսյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը Ռաֆայել Լեմկինի կողմից, տեխնոլոգիական առաջընթացը և ցեղասպանության իրագործման ռիսկերը, ցեղասպանությունների առանձին օրինակներ (Բանգլադեշ, Կամբոջա, Թիմոր, Անֆալ և այլն), համեմատական ցեղասպանագիտություն, էլիտիցիդ:

Էլ. փոստի հասցե՝ poghosyan.narek@genocide-museum.am

Narek M. Poghosyan, PhD in History, Researcher at the Comparative Genocide Studies Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: the study of the Armenian genocide by Raphael Lemkin, technological progress and the risks of committing Genocide, other Genocides (Bangladesh, Cambodia, Timor, Anfal campaign, etc.), comparative genocide studies, eliticide.

E-mail: poghosyan.narek@genocide-museum.am

Нарек М. Погосян, кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела сравнительного геноцидоведения Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – изучение проблемы Геноцида армян Рафаэлем Лемкиным, технологический прогресс и риски совершения геноцида, отдельные примеры геноцидов (Бангладеш, Камбоджа, Тимор, Анфаль и др.), сравнительное изучение геноцидов, элителицид.

Эл. почта: poghosyan.narek@genocide-museum.am